

Γ. ΑΛΑΤΖΟΓΛΟΥ-ΘΕΜΕΛΗ, Ἀθῆναι

ΓΝΩΣΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΣΟΦΙΣΤΩΝ*

Οἱ Προσωκρατικοὶ στὴν πλειονότητά τους προβληματίστηκαν συχνὰ πάνω στὸ κύρος, τὰ ὅρια καὶ τὶς πηγές τῆς ἀνθρώπινης γνώσης, πάνω δηλαδὴ στὰ βασικὰ θέματα τῆς Γνωσιολογίας. Πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς διατύπωσαν ἀμφιβολίες γιὰ τὴ δυνατότητα ἀντικειμενικῆς γνώσης, ἄλλοι ἀναγνώρισαν τὰ πεπερασμένα ὅριά της, καθὼς καὶ τὴν ἀτέλεια τῶν γνωστικῶν ὀργάνων καὶ τρόπων ποὺ διαθέτει ὁ ἄνθρωπος γιὰ νὰ πλησιάσει τὴν ἀλήθεια. Ὅμως ποτὲ δὲν παραιτήθηκαν ἀπὸ τὴν προσπάθεια νὰ βροῦν τὴν ἀλήθεια καὶ νὰ προσδιορίσουν τὸ ὄν. Ὅ,τι κυρίως χαρακτηρίζει τὴ φιλοσοφία τους εἶναι ἡ πίστη στὴν ἀλήθεια καὶ τὸ ὄν. Τὸ δεύτερο ἐπίσης σημαντικὸ στοιχεῖο τῆς φιλοσοφίας τους εἶναι ὅτι τὸ κέντρο βάρους πέφτει στὸ ἀντικείμενο. Πάντοτε βασίζουν τὶς ὅποιες διαπιστώσεις τους στὴν παρατήρηση τοῦ ἀντικειμένου, τοῦ ὄντος. Πάντοτε ἐξετάζουν τὸ ἀντικείμενο γιὰ νὰ συμπεράνουν ἂν ἡ γνώση τους γι' αὐτὸ εἶναι ἀπόλυτη ἢ σχετική, ἐφικτὴ ἢ ἀνέφικτη κλπ. Τὸ ὑποκείμενο ποὺ γνωρίζει δὲν τοὺς ἀπασχολεῖ οὐσιαστικά. Μὲ τοὺς Σοφιστὲς ὅπως θὰ δοῦμε τὰ πράγματα ἀλλάζουν.

Σὲ δύο μόνο ἀποσπάσματα μποροῦμε νὰ στηρίξουμε τὸ ὅλο οἰκοδόμημα γιὰ τὴ θεωρία τῆς γνώσης τῶν Σοφιστῶν. Τὸ ἓνα εἶναι ἡ γνωστὴ ρήση τοῦ Πρωταγόρα: *πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστι, τῶν δὲ μὴ ὄντων ὡς οὐκ ἔστι*. Τὸ ἄλλο εἶναι τοῦ Γοργία: *οὐδὲν ἔστιν, εἰ καὶ ἔστιν, ἀκατάληπτον ἀνθρώπῳ, εἰ καὶ καταληπτόν, ἀλλὰ τοί γε ἀνέξοιστον καὶ ἀνερμήνευτον τῷ πέλας*. Τὸ πρῶτο ἦταν ἡ ἐναρκτήρια φράση τοῦ ἔργου τοῦ Πρωταγόρα *Ἀλήθεια ἢ Καταβάλλοντες*. Τὸ δεύτερο συνοψίζει τὶς τρεῖς βασικὲς θέσεις τοῦ ἔργου τοῦ Γοργία *Περὶ τοῦ μὴ ὄντος ἢ Περὶ φύσεως*. Ἦδη οἱ τίτλοι ὑποδηλώνουν τουλάχιστον τὸ θεωρητικὸ, ἂν ὄχι τὸ γνωσιοθεωρητικὸ περιεχόμενο τῶν ἔργων. Ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους Σοφιστὲς μόνο τοῦ Ἀντιφώντα παραδίδεται ἔργο μὲ τὸν τίτλο *Ἀλήθεια*, ποὺ πρέπει νὰ διατύπωνε ἀπόψεις γιὰ τὴ θεωρία τῆς γνώσης. Αὐτὸ τουλάχιστον προκύπτει ἀπὸ τὸ πρῶτο ἀπόσπασμα τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖο δυστυχῶς εἶναι μιὰ φράση πολὺ προβληματικῆς παραδόσεως καὶ μὲ πολλὰ κενά.

* Ἐπεξεργασμένη μορφή ἀνακοίνωσης στὰ πλαίσια Σεμιναρίου τοῦ Συλλόγου Ἐπιστημονικοῦ Προσωπικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (2.12.1980).

Παρά τις προσπάθειες συμπλήρωσης δὲν μπόρεσε νὰ δώσει σαφὲς νόημα, τέτοιο ποὺ πάνω του νὰ βασίσουμε μιὰ κάποια θεωρία τῆς γνώσης καὶ νὰ τὴν ἀποδώσουμε στὸν Ἀντιφώντα¹. Τὸ μόνο ποὺ μπορεῖ κανεὶς μὲ βεβαιότητα νὰ πεῖ εἶναι ὅτι ὁ συγγραφέας τῆς εἶχε ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ θεωρία τῆς γνώσης. Τέλος στοὺς *Δισσοὺς λόγους*, ἓνα ἔργο χωρὶς πατρότητα τῶν ἀρχῶν τοῦ τετάρτου αἰῶνα —ὁ Πρωταγόρας καὶ ὁ Γοργίας ἔδρασαν στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ πέμπτου— ἔχουμε ἀπόψεις ποὺ σχετίζονται ἢ μᾶλλον βασίζονται καὶ προϋποθέτουν γνωστούς μας ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Πρωταγόρα γνωσιολογικοὺς προβληματισμούς. Κυρίως προϋποθέτουν τοὺς *ἄμφω λόγους*, ἀφοῦ τὸ ὅλο ἔργο, μὲ τὸ νὰ προσπαθεῖ νὰ παρουσιάσει καὶ νὰ κρίνει ἀντιθετικὲς ἀπόψεις πάνω στὸ ἴδιο θέμα, εἶναι μιὰ ἐφαρμογὴ τους. Ἀλλὰ καὶ σωκρατικῶν ἀπόψεων ἔχουμε ἐντονη παρουσία. Πολλὰ σημεῖα θυμίζουν ζωηρὰ τὰ *Ἀπομνημονεύματα* τοῦ Ξενοφώντα καὶ τοὺς πρώιμους πλατωνικοὺς διαλόγους, ποὺ χρονικὰ δὲν ἀπέχουν καθόλου ἀπὸ τὸ ἔργο μας. Ἔτσι μᾶς δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση ὅτι ὅλοι οἱ φιλοσοφοῦντες συγγραφεῖς τοῦ τετάρτου αἰῶνα ἀντλοῦσαν τὸ ὑλικό τους ἀπὸ τὶς συζητήσεις στὴν ἀγορὰ καὶ τὶς παλαῖστρες τῆς Ἀθήνας καὶ ὄχι ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλο. Τουλάχιστον βεβαιωνόμαστε πὼς ὑπῆρχαν ὀρισμένοι κοινοὶ τόποι, πάνω στοὺς ὁποίους οἱ συζητήσεις δὲν ἔπαιρναν τέλος, κι αὐτές, ἀνάλογα μὲ τὶς δυνατότητές τους, τὶς ἐκμεταλλεύτηκαν καὶ ὁ Πλάτωνας καὶ ὁ Ξενοφώντας καὶ ἴσως ἄλλοι ἄγνωστοι σὲ μᾶς. Ἔτσι ἂν καὶ ὑφολογικὰ μέτριο τὸ ἔργο —καὶ

1. Ἀρκεῖ νὰ δεῖ κανεὶς τὶς ἐκδόσεις τοῦ Diels-Kranz (VS 87, B1) καὶ τοῦ M. Untersteiner (*Sofisti, Testimonianze e Frammenti* IV, Firenze 1967², Antifonte B1) ποὺ παραθέτουν τὸ ἀπόσπασμα καὶ τὸ πλῆθος τῶν συμπληρώσεων καὶ διορθώσεων, ποὺ κατὰ καιροὺς ἔχουν προταθεῖ, γιὰ νὰ πεισθεῖ. Ἀκόμα πιὸ εὐγλωττο εἶναι τὸ ad hoc ἄρθρο τοῦ J. S. Morisson, *The Truth of Antiphon*, «Phronesis» 8/1 (1963). Παρά τὴν ὀρθολογικὴ ἐπιχειρηματολογία του καὶ τὴ χρήσιμη συνεξέταση ἄλλων συναφῶν ἀποσπασμάτων συγχρόνων τοῦ Ἀντιφώντα συγγραφέων δὲν κατορθώνει νὰ πείσει ὅτι οἱ διαφορὲς ὑποθέσεις ποὺ κάνει, οἱ ὁποῖες ἐξ ἄλλου ἀλληλοστηρίζονται καὶ ἀλληλοεξαρτῶνται, μᾶς βγάζουν ὀριστικὰ ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο. Τὸ ἀπόσπασμα παραμένει λογικὰ ἀπροσπέλαστο, χωρὶς ὀλοκληρωμένο νόημα. Ἀκόμα πιὸ δύσκολο καὶ λιγότερο πειστικὸ εἶναι τὸ ἐγχείρημα τοῦ Morisson νὰ συσχετίσει τὸ ἀπόσπασμα μὲ ἄλλες γνωστὲς ἀπὸ τὸν πάπυρο Ὁξυρύγχου ἀπόψεις τοῦ Ἀντιφώντα. Χρησιμοποιεῖ ὡς γέφυρα τὸ ἱπποκρατικὸ κείμενο *περὶ τέχνης* ἐπειδὴ σ' αὐτὸ ἀναφέρονται τὰ *ὀνόματα* ὡς *νομοθετήματα*, ἐνῶ τὰ *εἶδεα* ὡς *βλαστήματα*, πράγμα ποὺ βέβαια σχετίζεται μὲ γνωστὲς ἀπόψεις τοῦ Ἀντιφώντα ἀπὸ τὸν πάπυρο γιὰ τὴν ἀντίθεση νόμου - φύσεως, θετικοῦ - φυσικοῦ δικαίου κλπ. Κι ὁμως τὸ ἀξιοθρήνητα ἐρειπωμένο ἀπόσπασμά μας δὲν μπορεῖ νὰ συσχετισθεῖ μὲ τίποτ' ἀπ' αὐτά, ὅσο κι ἂν τὸ βιάσουμε. Ὁ Diels ἀναφέρει ἐπίσης τὸ *περὶ τέχνης*, κυρίως γιὰ νὰ δείξει τὴν ἀναφορὰ στοὺς ὅρους *γνώμη* καὶ *ὄψις*, ποὺ πράγματι ἀναφέρονται καὶ στὸ ἀπόσπασμά μας. Τὸ πρόβλημα ὁμως τοῦ ἀποσπάσματος δὲν εἶναι οἱ ὅροι οἱ ἴδιοι, ἀλλὰ ἡ ὅλη λογικὴ συνάφεια μέσα στὴν ὁποία εἶναι ἐνταγμένοι, κι αὐτὴ παραμένει προβληματικὴ καὶ ἀσαφὴς παρόλο τὸ καλοχτισμένο ἄρθρο τοῦ Morisson.

ἴσως περισσότερο γι' αὐτό— εἶναι ἱστορικὰ πολύτιμο². Ζωντανεύει τὸ πνευματικὸ κλίμα τῆς Ἀθήνας τοῦ τετάρτου αἰώνα, μᾶς εἰσάγει στὰ καυτὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς καὶ μᾶς κάνει νὰ νοιώσουμε κάτι ἀπ' τὸ σφυγμὸ τῆς. Παρόλ' αὐτὰ δὲν θὰ τὸ συζητήσουμε, γιατί δὲν προσφέρει τίποτε καινούργιο. Θὰ μείνουμε στὸν Πρωταγόρα καὶ τὸν Γοργία, τοὺς πατέρες τῆς Σοφιστικῆς, ποὺ οἱ ἀπόψεις τους ἔπαιξαν, τουλάχιστον στὴ θεωρία τῆς γνώσης, ρόλο ρυθμιστικὸ καὶ χάραξαν τὴ γραμμὴ ποὺ οἱ ὑπόλοιποι Σοφιστὲς ἀκολούθησαν ἢ ἔστω παραχάραξαν.

Τὸ πολυσυζητημένο ἀπόσπασμα τοῦ Πρωταγόρα παραδίδεται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, τὸν Ἀριστοτέλη, τὸν Σέξτο Ἐμπειρικὸ καὶ τὸν Διογένη Λαέρτιο³. Κάποιοι νεώτεροι ἀμφισβήτησαν τὸ γνωσιοθεωρητικὸ τοῦ χαρακτήρα, καὶ εἶπαν πὼς τὰ *χρήματα* ποὺ *μέτρο* τους εἶναι ὁ *ἄνθρωπος* ἀναφέρονται μόνο σὲ ποιότητες ἢ ἀξίες καὶ πάντως εἶναι ἀνθρώπινα καὶ ὄχι φυσικὰ χρήματα, ἄρα τὸ ὅλο ἀπόσπασμα δὲν ἀφορᾷ τὴ θεωρία τῆς γνώσης ἀλλὰ τὴν πρακτικὴ φιλοσοφία. Ἡ ἄποψη αὕτη βασίζεται σὲ ὀρισμένα χωρία τοῦ πλατωνικοῦ διαλόγου *Θεαίτητος*, ὅπου ὁ Σωκράτης ὅπως τὸ συνηθίζει φέρνει παραδείγματα ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ, μιλάει γιὰ γλυκὸ καὶ πικρὸ κρασί, γιὰ ψυχρὸ καὶ θερμὸ ἄνεμο κ.ἄ., πάντοτε ὅμως γιὰ νὰ καταλήξει σὲ κάποιο θεωρητικὸ συμπέρασμα, πράγμα ποὺ ἔχει ἀγνοηθεῖ. Βασίζεται ἐπίσης, ἡ ἄποψη αὕτη, στὴν ἐξῆς παράφραση τοῦ ἀποσπάσματος ἀπὸ τὸν Πλάτωνα: *οἷα μὲν ἕκαστα ἐμοὶ φαίνεται, τοιαῦτα μὲν ἔστιν ἐμοί, οἷα δὲ σοί, τοιαῦτα δ' αὖ σοί*. Τὸ *οἷα* θεωρήθηκε ὅτι ἐκφράζει ποιότητα ἢ πάντως τὸν τρόπο τοῦ ὑπάρχειν καὶ ὄχι τὸ ὅτι ὑπάρχει κάτι τι. Αὐτὸ βέβαια ἰσχύει γλωσσικά, ἐξ ἄλλου τὴν ἄποψη αὕτη τὴν ὑποστήριξαν περισσότερο οἱ φιλόλογοι-ἐρμηνευτὲς τοῦ Πρωταγόρα. Ἐνας Πλάτωνας ὅμως μπορεῖ ἴσως νὰ αὐθαιρετεῖ λίγο μὲ τὴ γλώσσα, καὶ πάντως ὁ ἴδιος σὲ πάρα πολλὰ ἄλλα χωρία ταυτίζει τὰ πρωταγορικὰ χρήματα μὲ τὰ ὄντα τῶν Προσωκρατικῶν. Ἐξ ἄλλου συζητάει τὸν Πρωταγόρα μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους Προσωκρατικοὺς καὶ κυρίως τὸν Ἡράκλειτο, τοῦ ὁποίου τὴ θεωρία τῆς ροῆς κατὰ περίεργο τρόπο τὴ θεωρεῖ ταυτόσημη μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ Πρωταγόρα. Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ποὺ μοιάζει νὰ εἶναι ἀντικειμενικότερος, καὶ τοποθετεῖ πιὸ σωστὰ τὸν Πρωταγόρα μέσα στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ἴσως γιὰτι ἔχει

2. Γιὰ ὅλα σχεδὸν τὰ προβλήματα, ἀπὸ τὴ χρονολόγησι ὥς τὴν πατρότητα καὶ τὴν οὐσιαστικὴν προσφορὰ τοῦ ἔργου βλ. W. Kranz, *Die Sogenannten Dissoi λόγοι*, «Hermes» 72 (1937) καὶ τώρα στὴ σειρὰ *Wege der Forschung, Sophistik*, herausg. von C. J. Classen, Darmstadt 1976.

3. Πλάτων: *Θεαίτητος* 152 a ἐπ. καὶ *Κρατύλος* 385 e ἐπ. Ἀριστοτέλης: *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* K 1062 b 12 ἐπ. Σέξτος: *Πυρρώνειοι ὑποτυπώσεις*, VS 80, A 14 καὶ *Κατὰ τῶν Μαθηματικῶν*, VS 80, B 1. Διογένης Λαέρτιος: *Vitae Philosophorum* IX, 50.

καὶ κάποια χρονικὴ ἀπόσταση μεγαλύτερη, μᾶς βεβαιώνει ὅτι στὰ πρωταγορικά χρήματα συμπεριλαμβάνονται πάντα τὰ χρήματα, ἠθικά καὶ φυσικά, τόσο τὸ εἶναι-μὴ εἶναι τῶν ὄντολόγων ὅσο καὶ τὸν κακὸν-ἀγαθὸν εἶναι. Φυσικά τὸν Πρωταγόρα τὸν ἐνδιαφέρουν πρῶτα καὶ κύρια τὰ ἀνθρώπινα χρήματα. Ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ θεμελιώσῃ μιὰ θεωρία γι' αὐτὰ ποὺ νὰ μὴ στηρίζεται ἢ νὰ ἀγνοεῖ τὴ θεωρία γιὰ τὴ φυσικὴ πραγματικότητα. Ἡ πρακτικὴ φιλοσοφία στὸ ξεκίνημά της δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ θεμελιωθεῖ πάνω στὶς ἀρχές καὶ τὰ θέσφατα τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας, ὅσο κι ἂν —ὅπως θὰ δοῦμε— γεννήθηκε ἀκριβῶς στὸ κενὸ ποὺ ἐκείνη ἄφηνε μὲ τὴν —ἔστω φαινομενική— ἀποτυχία της νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸν κόσμον καὶ τὰ φαινόμενα.

Τὸ δεύτερο σημεῖο ἀμφισβήτησης εἶναι ἂν ἡ λέξη *ἄνθρωπος* ἔχει ἔννοια ἀτομικὴ ἢ γενικὴ, ἂν δηλαδὴ ὁ πρωταγορικὸς ἄνθρωπος εἶναι ὁ καθένας ἄνθρωπος, ὁ *σύ τε καὶ γώ*, ὅπως λέει ὁ Πλάτωνας, ἢ ἂν εἶναι ὁ ἄνθρωπος ὡς ἔννοια γένους. Ὅλοι οἱ ἀρχαῖοι καὶ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς νεώτερους δέχονται τὴν ἀτομικὴ ἔννοια, ἐλάχιστοι ἀπὸ τοὺς νεώτερους τὴ γενικὴ καὶ τέλος ὑπάρχουν κάποιοι ποὺ προσπαθοῦν νὰ συνδυάσουν καὶ τὶς δύο. Ἐκτὸς ποὺ ὅλες οἱ ἀρχαῖες πηγές εἶναι κατηγορηματικὲς ὑπὲρ τῆς ἀτομικῆς ἔννοιας, ἀρκεῖ νὰ κάνει κανεὶς τὴν ἐξῆς πολὺ ἀπλή σκέψη γιὰ νὰ πεισθεῖ: Ἄν ὁ πρωταγορικὸς ἄνθρωπος ἦταν ἡ γενικὴ ἔννοια, ἦταν ὁ Ἄνθρωπος ποὺ γίνεται ἢ εἶναι μέτρο τῆς πραγματικότητας, γιὰ ποῖο λόγο ὁ Πλάτωνας καὶ ὁ Ἀριστοτέλης θὰ εἶχανε ἀντιρρήσεις; Ἀντιλέγουν στὸν Πρωταγόρα ἀκριβῶς γιατί αὐτὸς ἀνάγει σὲ μέτρο τὸν καθέναν ἄνθρωπον, τόσο ἐσένα ὅσο κι ἐμένα, τόσο τὸν Ἡράκλειτον ὅσο καὶ τὸν Παρμενίδην. Ἔτσι ὅμως, καὶ ἂν τυχὸν ὑπάρξῃ διαφωνία, καταργεῖται ἡ ἀντικειμενικότητα τῆς γνώσης. Ἔτσι ἡ γνώση ὑποκειμενικοποιεῖται καὶ σχετικοποιεῖται, ἀφοῦ τὸ καθένα ὑποκείμενον εἶναι μέτρο τῆς πραγματικότητας καὶ θεωρεῖται ἐξίσου ἱκανὸ μὲ τὸ ἄλλο νὰ κρίνει. Ἄν ὁ καθένας μας μπορεῖ ἀπὸ τὴ σκοπιά του νὰ κρίνῃ δίκιον ἢ νὰ ἀληθεύῃ, τότε σίγουρα ἡ γνώση γίνεται ὑποκειμενικὴ καὶ σχετικὴ. Καταργεῖται ἡ ἀντικειμενικότητα καὶ ἀναιρεῖται τὸ *διαλέγεσθαι καὶ ἡ λόγον κοινωνία*, ὅπως λέει ὁ Ἀριστοτέλης. Αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ κρίσιμον σημεῖον. Εἶναι τὸ σημεῖον ποὺ ἀγωνίζονται νὰ σώσουν καὶ ὁ Πλάτωνας καὶ ὁ Ἀριστοτέλης. Θέλουν νὰ στηρίξουν τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς γνώσης καὶ στὴ συνέχεια τὴ σταθερότητα τῶν ἀξιῶν, ποὺ μὲ τοὺς Σοφιστὰς, ἀλλὰ ὄχι ἐξαιτίας τους εἶχαν σχετικοποιηθεῖ. Στὸν *Θεαίτητον* (172b) ἀκοῦμε μιὰ τραγικὴ πράγματι ἐκρηξὴ ἀγανάκτησης τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴ σχετικοποίησιν ποὺ εἶχε ἔρθῃ: «ἀλλὰ ἐκεῖ ποὺ ἔλεγα καὶ πρίν, στὰ δίκαια καὶ στὰ ἄδικα, στὰ ὅσια καὶ στὰ ἀνόσια, θέλουν νὰ λένε ὅτι δὲν ὑπάρχει τίποτα σταθερὸ ἀπὸ τὴ φύσιν του, ἀλλὰ αὐτὸ ποὺ θὰ φανεῖ σὲ ὅλους δίκαιο, αὐτὸ καὶ γίνεται ἀληθινὰ δίκαιο, ὅταν καὶ γιὰ ὅσον χρόνον θὰ τοὺς φαίνεται τέτοιο». Καὶ ὁ *Θεαίτητος* βέβαια εἶναι διάλογος ἀφιερωμένος ἀπο-

κλειστικά στη γνώση, δὲν ἔχει καμιά σχέση με τὴν πρακτικὴ φιλοσοφία. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ὁ πόνος τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὴν πρακτικὴ φιλοσοφία εἶναι μεγάλος καὶ δὲν μπορεῖ νὰ τὸν κρύψει εὐκολα, ἀπὸ τὴν ἄλλη καὶ γιὰ τὸν Πλάτωνα ὅπως καὶ γιὰ τὸν Πρωταγόρα οἱ συνέπειες τῆς θεωρίας γιὰ τὴ γνώση δὲν μπορεῖ νὰ ἀφήσουν ἀνεπηρέαστη τὴ θεωρία γιὰ τὴν πράξη. Ἔτσι, ἐνῶ ὁ ὅλος διάλογος εἶναι πραγματεία γιὰ τὸ *τί ἐστὶν ἐπιστήμη*, συχνὰ ὁ λόγος γυρίζει σὲ ἠθικὰ καὶ πολιτικὰ προβλήματα, δείχνοντάς μας ὅτι τουλάχιστον στὸν πέμπτο π.Χ. αἰῶνα οἱ ἀρχές ποὺ ἰσχύουν γιὰ τὴ γνώση ἰσχύουν καὶ γιὰ τὴν πράξη. Ἡ ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων εἶναι ἐνιαία. Ἄν λοιπὸν ὁ ἄνθρωπος τοῦ Πρωταγόρα —γιὰ νὰ ξαναγυρίσουμε σ' αὐτόν— δὲν ἦταν ὁ καθένας μας, δὲν θὰ ὑπῆρχε λόγος διαμάχης καὶ πολεμικῆς ἐκ μέρους τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη. Καὶ τὸ σπουδαιότερο ἡ Σοφιστικὴ δὲν θὰ εἶχε λόγο ὑπαρξης ἢ πάντως διαφοροποίησης ἀπὸ τὴ μέχρι τότε φιλοσοφικὴ παράδοση. Γιατὶ ἀκριβῶς ἡ ἀτομικὴ ἐρμηνεία τῆς ἐννοίας ἄνθρωπος εἶναι ἀπόλυτα σύμφωνη με τὸ πνεῦμα τοῦ ἀτομικισμοῦ —ἀναγνώριση καὶ ἐξαρση τῆς ἀξίας καὶ τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀτόμου—, ὁ ὁποῖος μαζί με τὸν ὀρθολογισμό —ἀναγνώριση καὶ ἐξαρση τῆς ἀξίας τοῦ ὀρθοῦ λόγου, τῆς *ratio*— ἀποτελοῦν τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς Σοφιστικῆς καὶ γενικὰ τῆς δεύτερης πεντηκονταετίας τοῦ πέμπτου αἰῶνα, ἐποχῆς ποὺ λιγώτερο ἢ περισσότερο σωστὰ συγκρίνουν καὶ παραλληλίζουν οἱ ἱστορικοὶ με τὸν εὐρωπαϊκὸ διαφωτισμό. Τὸ νὰ ἀρνεῖται κανεὶς τὴν ἀτομικὴ ἐννοια τοῦ πρωταγορικοῦ ἀνθρώπου εἶναι σὰν νὰ δείχνει πόσο λίγο ξέρει τὸν πέμπτον αἰῶνα καὶ τὸ πολιτιστικὸ του κλίμα. Καὶ ἴσως δὲν εἶναι τυχαῖο ποὺ πρῶτου τοῦ Σωκράτη τόλμησαν νὰ φιλοτεχνήσουν τὴ σιμὴ τοῦ μῦτη, ἐνῶ μέχρι τότε ἡ τέχνη ἰδανικοποιοῦσε τὶς μορφές.

Ἐνα ἀκόμα κεφαλαιῶδες ἐρμηνευτικὸ πρόβλημα εἶναι ἂν ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικοποίηση ἢ σχετικοποίηση τῆς γνώσης, γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε, καὶ τὴν ὁποία ὅλοι σχεδὸν παραδέχονται, ὑπάρχουν στὴ σκέψη τοῦ Πρωταγόρα, ὅπως αὐτὴ διατυπώνεται στὸ ἀπόσπασμα, καὶ τάσεις αἰσθησιοκρατικές⁴. Ἄν δηλαδή ὁ πρωταγορικός ἄνθρωπος βασίζει τὴν ὅποια γνώμη ἢ κρίση του γιὰ τὰ πράγματα ἀποκλειστικὰ στὰ δεδομένα τῶν αἰσθήσεων. Τὸ θέμα αὐτὸ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ μόνο. Τυπικὰ προϋποθέτει τὴν πλατωνικὴ παράφραση τοῦ πρωταγορικοῦ ὡς ἔστι

4. Καὶ γιὰ τὸ πρόβλημα αὐτὸ ὅπως καὶ γιὰ ὅλα τὰ ἄλλα ποὺ ἀφοροῦν τὴν πρωταγορικὴ ρῆση παραπέμπω στὴ διατριβή μου *Πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος. Ἡ πλατωνικὴ καὶ ἡ ἀριστοτελικὴ μαρτυρία*, Ἀθήνα 1976, ὅπου συζητᾶω διεξοδικὰ ὅ,τι ἐδῶ ἀπλῶς θίγεται. Βιβλιογραφικὰ ἓνα μόνο βιβλίο ἐρευνας εἶμαι σὲ θέση νὰ προσθέσω, τὴ διατριβὴ τοῦ K. M. Dietz, *Protagoras von Abdera*, Bonn 1976. Ἐπίσης τὸν συγκεντρωτικὸ τόμο *Sophistik* (βλ. σημ. 2), ὅπου ἀναδημοσιεύονται δυσεύρετα παλιὰ ἄρθρα καὶ τεράστια βιβλιογραφία. Εἶναι τυχαῖο ποὺ καὶ τὰ τρία κυκλοφόρησαν τὴν ἴδια χρονιά;

μὲ τὸ *οἷα ἐμοὶ φαίνεται*, τὸ ὁποῖο στὴ συνέχεια ὁ Πλάτων τὸ μετατρέπει σὲ *οἷα ἐγὼ αἰσθάνομαι*. Ἔτσι, ἐνῶ ὁ Πρωταγόρας μὲ τὸ *ὥς ἔστι* δὲν μᾶς φανερώνει μέσῳ ποιᾶς γνωσιοθεωρητικῆς πηγῆς φτάνει ὁ ἄνθρωπός του σ' αὐτό, ὁ Πλάτων μᾶς βεβαιώνει ὅτι ὁ μόνος δρόμος εἶναι ἡ αἴσθησις. Οὐσιαστικὰ ἡ πρωταγορικὴ αἰσθησιοκρατία προϋποθέτει τὸν ὥριμο Πλάτωνα, ποὺ ἔχει πιά κασταλαγμένες ἀπόψεις πάνω στὴν αἴσθησις καὶ τὰ αἰσθητὰ καὶ ποὺ ἀποδίδει στὸν Πρωταγόρα αἰσθησιοκρατία, ἐπειδὴ μόνον ἔτσι ἐξηγεῖται γι' αὐτὸν ἡ σχετικότητα ποὺ αὐτὸς εἰσηγεῖται: ἂν καθένας μας εἶναι μέτρο τῶν πραγμάτων, κι ἂν σὲ περίπτωση διαφωνίας ὁ καθένας ἔχει δίκιο ἢ ὁ καθένας ἀληθεύει, τότε ὁ καθένας αὐτὸς βασιζέται στὶς αἰσθήσεις γιὰ νὰ σχηματίσει τὴν ὅποια γνώμη του κι ὅχι στὸ νοῦ. Ἄν βασιζόταν στὸ νοῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ εἶχε διαφορετικὴ γνώμη ἀπὸ τὸν ἄλλον. Μόνο τὰ αἰσθητὰ ποὺ ρέουν καὶ ἀλλάζουν καὶ οἱ αἰσθήσεις ποὺ τὰ αἰσθάνονται μπορεῖ νὰ δίνουν διαφορετικὴ κάθε φορὰ γνώμη. Ἐδῶ εἶναι καὶ τὸ σημεῖο ποὺ συνδέει ὁ Πλάτωνας τὸν Πρωταγόρα μὲ τὸν Ἡράκλειτο. Ἡ ροὴ εἶναι ὁ συνδετικὸς κρίκος ἀνάμεσα στὴ σχετικότητα καὶ τὴν αἰσθησιοκρατία: μόνον ὅ,τι ρέει καὶ ἀλλάζει, μπορεῖ νὰ εἶναι διαφορετικὸ κάθε φορὰ, ἄρα σχετικό. Ἀλλὰ τὸ ρευστὸ αὐτὸ εἶναι ὅπωςδὴποτε αἰσθητό, ἀποκλείεται νὰ εἶναι νοητό —τὸ νοητὸ ἔχει πάντοτε σταθερότητα—, ἄρα ἡ σχετικότητα προϋποθέτει αἰσθησιοκρατία. Αὕτὴ εἶναι ἡ ὀπτικὴ γωνία τοῦ Πλάτωνα, καὶ μέσα ἀπ' αὐτὴν ἐρμηνεύει τὸν Πρωταγόρα. Στὴν ἐρμηνεία του αὕτὴ ἀκολούθησαν τὸν Πλάτωνα ὁ Σέξτος καὶ ὁ Διογένης Λαέρτιος⁵ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους καὶ κατὰ κανόνα οἱ νεώτεροι.

Ὁ Ἀριστοτέλης μετὰ βίας θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι διατηρεῖ τὴν πλατωνικὴ ὁρολογία στὴν ἀπόδοση τῆς πρωταγορικῆς ρήσης. Ἀπὸ τὰ τρία ρήματα ποὺ ὁ Πλάτων χρησιμοποιεῖ γιὰ ν' ἀποδώσει τὸ πρωταγορικὸ *ὥς ἔστι*, τὰ *αἰσθάνεσθαι*, *φαίνεσθαι* καὶ *δοκεῖν*, ὁ Ἀριστοτέλης κρατᾷ ἀποκλειστικὰ τὸ τελευταῖο, ἐνῶ ὁ Πλάτων τὸ χρησιμοποιεῖ πολὺ σπανιώτερα ἀπὸ τὰ ἄλλα δύο. Ἦδη αὕτὴ ἡ προτίμηση εἶναι ἐνδεικτικὴ μιᾶς ἄλλης στάσης, ὅσο κι ἂν τὸ δοκεῖν παραμένει πάντα ὑποβαθμισμένο ἐναντι τοῦ νοεῖν ἤδη ἀπὸ τὸν Ξενοφάνη. Αὐτὸ ὅμως ποὺ ἔχει μεγαλύτερη σημασία, καὶ ποὺ μᾶς κάνει νὰ πιστεύουμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ ἀπλῶς τὴν πλατωνικὴ ὁρολογία χωρὶς νὰ κρατᾷ καὶ τὴν οὐσία τῆς πλατωνικῆς ἐρμηνείας, τουλάχιστον σὲ ὅλη τῆς τὴν ἔκτασις, εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἐντάσσει τὸ πρωταγορικὸ ἀπόσπασμα καὶ τὴν ἐρμηνεία του σὲ ἐνότητες ποὺ δὲν

5. Ὁ Διογένης Λαέρτιος ὁμολογεῖ: *καθὰ καὶ Πλάτων φησὶν ἐν Θεαιτήτῳ (Vitae Philosophorum IX 51)*. Ἡ γλώσσα τοῦ Σέξτου —ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ἡ χρονικὴ ἀπόστασις— καὶ κυρίως τὸ ὅλο αἰσθησιοκρατικὸ πνεῦμα τῆς ἐρμηνείας του προδίδει τὴν πηγὴ του, καὶ εἶναι δύσκολο νὰ ἰσχυρισθεῖ κανεὶς ὅτι ὁ Σέξτος ἀντλεῖ ἀπὸ κάποια ἄλλη ἄσχετη μὲ τὸν πλατωνικὸ *Θεαίτητο* πηγὴ. Πρβλ. καὶ Dietz 111 ἐπ.

ἔχουν σχέση με τὴν αἴσθησι καὶ τὴ ροὴ ἀλλὰ μόνο με τὴ σχετικότητα καὶ τὴν ἀναίρεσι τοῦ διαλέγεσθαι, τὴν κατάργησι δηλαδὴ τῆς ἀντικειμενικότητος. Στὸ Κ (1062 b 12) τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* ἀρχίζει με τὴ φράσι: *Παραπλήσιον δὲ τοῖς εἰρημένοις ἐστὶ καὶ τὸ λεχθὲν ὑπὸ τοῦ Πρωταγόρου...* Τὰ παραπλήσια καὶ τὰ παραπάνω εἰρημένα ἀφοροῦσαν τὰς ἀντικειμένας φάσεις καὶ τὴν ἰσχὺ τους. Ἐπίσης εἶχε ἀναφερθεῖ ὡς ἕνας ἀπὸ τοὺς λέγοντας τὰς ἀντικειμένας φάσεις ὁ Ἡράκλειτος. Στὴ συνέχεια ὁ Ἀριστοτέλης παραφράζει τὴν πρωταγορικὴν ῥήσι με τὸ τὸ δοκοῦν ἐκάστω καὶ ἀναφέρει ὡς συνέπειά της τὰς ἀντικειμένας φάσεις, τέλος προσπαθεῖ —πράγμα πού ἐνδιαφέρει ἰδιαίτερα τὴν ἐρευνά μας— νὰ βρεῖ τὸ πόθεν ἐλήλυθεν ἡ ἀρχὴ τῆς ὑπολήψεως ταύτης, δηλαδὴ ἀπὸ ποῦ ξεκινώντας, πῶς καὶ γιατί ὁ Πρωταγόρας ἔφτασε στὴν ἀπόφανσι τοῦ πάντων μέτρον ἄνθρωπος. Καταλήγει ὅτι αὐτὴ δημιουργήθηκε ἐκ τῆς τῶν φυσιολόγων δόξης καὶ ἐκ τοῦ μὴ ταῦτὰ περὶ τῶν αὐτῶν ἅπαντας γινώσκειν, ἀπὸ τὸ ὅτι δηλαδὴ δὲν ἔχουν ὅλοι γιὰ τὰ ἴδια πράγματα τὴν ἴδια γνώμη. Καὶ ἀφοῦ σχολιάσει διάφορες ἀπόψεις τῶν φυσιολόγων συμπεραίνει: *τό γε μὴν ὁμοίως προσέχειν ταῖς δόξαις καὶ ταῖς φαντασίαις τῶν πρὸς αὐτοὺς διαμφισβητούντων εὖηθες. δῆλον γὰρ ὅτι τοὺς ἑτέρους αὐτῶν ἀνάγκη διεψεῦσθαι.* Κατηγορεῖ λοιπὸν ἑμμεσα τὸν Πρωταγόρα ὅτι ἔδωσε σημασίαν στίς γνώμες καὶ τίς δόξεις τῶν Προσωκρατικῶν πού βρίσκονται ἀναμεταξύ τους σὲ διαφωνία, καὶ προσπαθώντας νὰ τίς συναιρέσει κατέληξε στὴ σχετικότητα. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ μία ὁμάδα τῶν διαφωνούντων ἔχει λάθος, ἐνῶ γιὰ τὸν Πρωταγόρα εἶναι σεβαστὲς καὶ οἱ δύο ἀπόψεις, πράγμα πού ὁ Ἀριστοτέλης τοῦ καταλογίζει ὡς σφάλμα. Στὸ Γ (1009 a 6) τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* ἀκοῦμε μιὰ ἀνάλογη μ' αὐτὴν τοῦ Κ προεισαγωγή: *Ἔστι δ' ἀπὸ τῆς αὐτῆς δόξης καὶ ὁ Πρωταγόρου λόγος καὶ ἀνάγκη ὁμοίως αὐτοὺς ἄμφω ἢ εἶναι ἢ μὴ εἶναι.* Πρόκειται γιὰ τοὺς ἄμφω λόγους τοῦ Πρωταγόρα⁶. Ἡ δόξα πού προσπαθοῦσε ἀμέσως πρὶν νὰ ἀναιρέσει ὁ Ἀριστοτέλης, με τὴν ὁποία καὶ παραλλήλίζεται ὁ Πρωταγόρου λόγος εἶναι οἱ ἀντιφάσεις, ὁ λόγος ὁ κωλύων τι τῇ διανοίᾳ ὁρίσαι, πράγμα πού, ὅπως ἀκούσαμε στὸ Κ, εἶναι συνέπεια τοῦ πάντων μέτρον ἄνθρωπος. Καὶ στὸ Γ ὁ Ἀριστοτέλης αἰτιολογεῖ τὴν κατάληξι τοῦ Πρωταγόρα στοὺς ἄμφω λόγους με τρόπο ἀνάλογο πού αἰτιολογοῦσε στὸ Κ τὴν κατάληξή του στὸ πάντων μέτρον ἄνθρωπος: *(πολλοὶ τὰναντία ὑπολαμβάνουσιν ἀλλήλοις καὶ τοὺς μὴ ταῦτὰ δοξάζοντας ἑαυτοῖς διεψεῦσθαι νομίζουσιν· ὥστ' ἀνάγκη τὸ αὐτὸ εἶναι τε καὶ μὴ εἶναι), καὶ εἰ τοῦτ' ἔστιν, ἀνάγκη τὰ δοκοῦντα εἶναι πάντ' ἀληθῆ (τὰ ἀντικείμενα γὰρ δο-*

6. Γιὰ τὴ διαφορὰ τῆς ὀπτικῆς τῶν Προσωκρατικῶν ἀπ' αὐτὴν τοῦ Πρωταγόρα ὅσον ἀφορᾷ τοὺς ἄμφω λόγους καὶ τὰς ἀντικειμένας φάσεις βλ. ἄρθρο μου στὴ «Φιλοσοφία» 3 (1973): *Οἱ ἄμφω ἢ ἀντικείμενοι λόγοι στὰ Μετὰ τὰ Φυσικὰ τοῦ Ἀριστοτέλους.*

ξάζουσιν ἀλλήλοις οἱ διεψευσμένοι καὶ <οἱ> ἀληθεύοντες. Ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι πιὸ ἀμέτοχος, παίζει τὸ ρόλο τοῦ ἀντικειμενικοῦ παρατηρητῆ, δὲν ἀξιολογεῖ ὅπως στὸ Κ, ὅπου χαρακτήρισε εὖθες τὸ νὰ δίνει κανεῖς σημασία καὶ στὶς δύο ομάδες τῶν διαφωνούντων. Ὅμως κι ἐδῶ θεωρεῖ ὑπαίτιους τῆς δόξας τοῦ Πρωταγόρα τοὺς τάναντία ὑπολαμβάνοντας, τοὺς φυσιολόγους, τοὺς Προσωκρατικούς. Γιατὶ βέβαια δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐννοεῖ ἄλλους στὸ Κ ἀπ' ὅ,τι στὸ Γ, ἀφοῦ καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὸν Πρωταγόρα καὶ τὶς καταβολές τῆς σκέψης του, ἐνῶ καὶ τὶς δύο φορές ἡ ἔκφρασή του εἶναι σχεδὸν πανομοιότυπη. Τῇ μιᾷ φορὰ τοὺς χαρακτηρίζει ὡς τοὺς μὴ ταῦτὰ δοξάζοντας ἑαυτοῖς, τὴν ἄλλη ὡς τοὺς πρὸς αὐτοὺς διαμφισβητοῦντας. Πάντοτε δηλαδὴ ἐπαναλαμβάνει τὸ ἴδιο πράγμα μὲ ἄλλες λέξεις, βεβαιώνοντάς μας ὅτι ὁ Πρωταγόρας κατέληξε στὸ πάντων μέτρον ἄνθρωπος, δηλαδὴ τὴ σχετικότητα καὶ τοὺς ἄμφω λόγους, δηλαδὴ τὴν ἀποδοχὴ τῆς ἀντίφασης, παρατηρώντας ὅχι τὰ ἀντικείμενα, τὰ ὄντα, ὅπως οἱ Προσωκρατικοί, ἀλλὰ ἀκριβῶς τὶς δικές τους θεωρήσεις⁷, οἱ ὁποῖες ὄντας ἀντιφατικές καὶ ἀντικρουόμενες τοῦ ἀνοιξαν τὸ δρόμο, τὸν ὁδήγησαν στὴν ἀναίρεση τῆς ἀντικειμενικότητας καὶ τὴ σχετικότητα. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἀποτελεῖ καὶ τὴν ἰδιοτυπία τῆς γνωσιολογίας τοῦ Πρωταγόρα, ἰδιοτυπία τὴν ὁποία μόνο ὁ Ἀριστοτέλης καὶ μάλιστα ἔμμεσα ἐπесήμανε. Ἀπὸ τοὺς νεώτερους ἔχει περάσει σχεδὸν ἀπαρατήρητη.

Σὲ δύο σημεῖα πρέπει ἀκόμα νὰ σταθοῦμε, τὰ ὁποῖα στηρίζουν καὶ ὀλοκληρώνουν τὴν ἐρμηνεία μας. Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ λέξη *ἀνάγκη*, πὺ ἐπαναλαμβάνεται τέσσερις φορές στὸ χωρίο τοῦ Γ πὺ παραθέσαμε. Σημαίνει βέβαια ἀνάγκη λογική: ἀπὸ λογικὴ ἀναγκαιότητα δέχεται ὁ Πρωταγόρας τοὺς ἄμφω λόγους, τὸ εἶναι πάντα ἅμα ἀληθὴ καὶ ψευδῆ, τὸ εἶναι τε καὶ μὴ εἶναι. Τὸ δεύτερο σημεῖο εἶναι ἡ φράση *τὰ ἀντικείμενα γὰρ δοξάζουσιν ἀλλήλοις οἱ διεψευσμένοι καὶ οἱ ἀληθεύοντες*, πὺ μὲ παρόμοια διατύπωση συναντᾶμε καὶ τὸν πλατωνικὸ *Θεαίτητο* (171a): *τὰ ὄντα δοξάζειν ἅπαντας ὁμολογεῖ ἐκεῖ ὁ Πρωταγόρας ὑπερασπίζοντας τὴν ἄποψη ὅτι καὶ τῶν ἀντιδοξαζόντων ἡ γνώμη εἶναι ἀληθινή*. Εἶναι σημαντικό ὅτι τὴ χρησιμοποιοῦν καὶ οἱ δύο προσπαθώντας νὰ ἐρμηνεύσουν τὸν Πρωταγόρα. Φαίνεται ἦταν τὸ ἔσχατο ἐπιχείρημά του. Φανερώνει τὸ ὄντολογικὸ ὑπόβαθρο τῶν σκέψεών του, ἀλλὰ συγχρόνως, καὶ περισσότερο, τὴν ἔμφαση πὺ ὁ Πρωταγόρας δίνει στοὺς δοξάζοντες. Αὐτοὶ εἶναι τὸ μέτρο. Καὶ

7. Καὶ ἴσως εἶναι τραγικὴ εἰρωνεία ὅτι ὁ κατεξοχὴν μονιστής, ὁ Παρμενίδης παρουσιάζοντας στὸ ποίημά του τὴ στρογγυλὴ καρδιά τῆς ἀλήθειας καὶ τὶς δόξεις τῶν βροτῶν ὑποτύπωσε γιὰ πρώτη φορὰ τοὺς ἄμφω λόγους. Ὁ ἴδιος περιφρονεῖ βέβαια τὴ δόξα τῶν βροτῶν, παρόλ' αὐτὰ τὴν ὀνομάζει, τῆς δίνει πρόσωπο. Ἐκτοτε αὐτὴ παλεύει καὶ ἐκδικεῖται γιὰ τὴν περιφρόνηση πὺ τῆς ἔγινε, μέχρι πὺ βρίσκει μὲ τὸν Πρωταγόρα τὴ δικαίωσή της.

ἐπειδὴ αὐτοὶ διαφωνοῦν συμπεραίνει κατὰ λογικὴ ἀναγκαιότητα —αὐτὴν ποὺ εἶδαμε τέσσερις φορές νὰ ἀναφέρεται μέσα σὲ ὀκτὼ στίχους— ὅτι τὰ ὄντα ἔχουν οὕτως τε καὶ οὐχ οὕτως ἢ ὅτι τὸ αὐτὸ εἶναι τε καὶ μὴ εἶναι, ὅτι δηλαδή ἰσχύει ἡ ἀντίφαση. Γίνεται ὁμῶς σαφὲς καὶ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ὅτι ὁ Πρωταγόρας ξεκινάει ἀπὸ τοὺς δοξάζοντες. Δὲν ξεκινάει ἀπὸ τὰ ὄντα, καταλήγει σ' αὐτὰ καὶ συμμορφώνει τὴ συμπεριφορά τους στὶς δόξεις τῶν ὑποκειμένων: ἀφοῦ τὰ ὑποκείμενα διαφωνοῦν δοξάζοντας τὸ ἴδιο ἀντικείμενο, εἶναι ἀνάγκη τὰ ὄντα νὰ ἔχουν οὕτω καὶ οὐχ οὕτω. Τὸ ἐπιχείρημα τὰ ὄντα δοξάζειν ἅπαντας, ἄρα ὅλες οἱ γνώμες εἶναι ἀληθινές εἶναι τὸ ἔσχατο γιὰ νὰ σωθοῦν οἱ δόξεις καὶ ἡ πολλαπλότητά τους, δὲν ἀποτελεῖ τὸ ξεκίνημα τοῦ Πρωταγόρα, εἶναι ὑστερογενές. Στὸ ξεκίνημα τοῦ Πρωταγόρα δεσπόζουν καὶ κατευθύνουν οἱ γνώμες τῶν δοξαζόντων ὑποκειμένων. Δὲν εἶναι ὄντολόγος ὁ Πρωταγόρας. Φτάνει στὴν ὄντολογία γιὰ νὰ στηρίξει τὴ γνωσιολογία του, ἡ ὁποία μὲ τὴ σειρά της στηρίζει τὴν πρακτικὴ φιλοσοφία του.

Τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Γοργία τὸ ἀναπτύσσουν μὲ λίγο-πολύ παρόμοιο τρόπο ὁ Σέξτος ὁ Ἐμπειρικός κι ἓνας Ἀνώνυμος, γνωστός ὡς ψευδοαριστοτέλης⁸. Ὁ Σέξτος εἶναι ἴσως περισσότερο διεξοδικὸς καὶ συστηματικὸς στὰ ἐπὶ μέρους, ἀλλὰ ὁ Ἀνώνυμος εἶναι περισσότερο διαφωτιστικὸς στὰ γενικά⁹. Ἰδίως ἡ εἰσαγωγή καὶ ὁ ἐπίλογός του εἶναι πολύτιμα. Ὁ Ὀλυμπόδωρος¹⁰ ἐπίσης ἀναφέρει τὸν τίτλο μόνο τοῦ ἔργου προσθέτοντας ὅτι δὲν εἶναι ἄκομψον, κι ὅτι γράφτηκε τῇ πρὸ Ὀλυμπιάδι, δηλαδή ἀνάμεσα στὸ 444 καὶ 441 π.Χ. Τέλος ὁ Ἰσοκράτης¹¹ μνημονεύει τὸ ὄνομα τοῦ Γοργία μαζί

8. Γιὰ τὴν ἐκθεσὴ τοῦ Σέξτου χρησιμοποιοῦμε τὴν ἐκδόση Diels-Kranz, VS 82, B3, γιὰ τὸν Ἀνώνυμο τὴν ἰταλικὴ ἐκδόση *Sofisti. Testimonianze e frammenti* II, Firenze 1967³, 4 (82) B3 bis. Τὰ δύο κείμενα ἀλληλοσυμπληρώνονται. Ὁ Ἀνώνυμος, παρὰ τὰ κενὰ τῶν χειρογράφων, κάνει πολλὰς διεισδυτικὰς παρατηρήσεις ποὺ φωτίζουν τὸ ἔργο στὸ σύνολό του. Ὁ Σέξτος ἀναπτύσσει διεξοδικὰ τὴν ἐπὶ μέρους ἐπιχειρηματολογία, πάντοτε μὲ τὴν ὀρολογία τῆς ἐποχῆς του καὶ τῆς σχολῆς του. Γενικὴ εἶναι ἡ ἐντύπωση ὅτι ὁ Ἀνώνυμος πρέπει νὰ εἶχε σχέση μὲ τὸν Ἀριστοτέλη ἢ τοὺς ἀριστοτελικούς. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ οὐσιαστικὰ ἐπιχειρήματα, ὑπὲρ τῆς ἀποψῆς μιλάει καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι παραδίδεται ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη μὲ τίτλο *Πρὸς τὰ Γοργίου*. Γιὰ προβλήματα σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγησιν τοῦ ἔργου, τὴ σχέση τοῦ Ἀνώνυμου μὲ τοὺς ἀριστοτελικούς, τὴν ἐξάρτησιν ἢ ὄχι τοῦ Σέξτου ἀπὸ τὸν Ἀνώνυμο καὶ τὴν ἀξία τῆς μαρτυρίας τοῦ τελευταίου ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παραπάνω ἐκδόση τοῦ Untersteiner βλ. καὶ τὸ νεώτερο ἀπ' ὅσο ξέρω βιβλίον τοῦ H.-J. Newiger, *Untersuchungen zu Gorgias Schrift über das Nichtseiende*, Berlin 1973, 107 ἐπ. καὶ 3 ἐπ.

9. Πρβλ. καὶ O. Gigon, *Gorgias «Über das Nichtsein»*. *Studien zur antiken Philosophie*, Berlin 1972, 72 (τὸ ἄρθρο παλαιότερο χ.χ.).

10. VS 82, B2.

11. *Περὶ ἀντιδόσεως* 268 καὶ *Ἑλένης ἐγκώμιον* 3, ἐκδ. Budé, Paris 1956.

μὲ ἄλλων Προσωκρατικῶν λέγοντας ὅτι κατὰ τὸν Ἐμπεδοκλῆ τὰ ὄντα εἶναι τέσσερα, κατὰ τὸν Ἀλκμέωνα δύο, κατὰ τὸν Μέλισσο καὶ τὸν Παρμενίδη ἓνα, ἐνῶ κατὰ τὸν Γοργία παντελῶς οὐδέν. Κατατάσσει δηλαδή καὶ τὸν Γοργία ἀνάμεσα στοὺς μεγάλους ὄντολόγους. Αὐτὸ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία καὶ ἐνισχύει ὁρισμένες σκέψεις πού θὰ κάνουμε ἀργότερα. Ὁ Σέξτος μᾶς προῖδεάζει ὡς ἑξῆς γιὰ τὸν Γοργία: *Γοργίας δὲ ὁ Λεοντῖνος ἐκ τοῦ αὐτοῦ μὲν τάγματος ὑπῆρχε τοῖς ἀνηρηκόσι τὸ κριτήριον. Οἱ ἀνηρηκότες τὸ κριτήριον θυμίζουν βέβαια τοὺς ἀναιροῦντας τὸ διαλέγεσθαι, τοὺς ὁποίους ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε συσχετίσει, ὅπως εἶδαμε, μὲ τὸν Πρωταγόρα. Στὴ συνέχεια ὁ Σέξτος ἀναφέρει τὸν τίτλο τοῦ ἔργου, τὶς τρεῖς βασικὲς θέσεις τοῦ Γοργία, ὅτι οὐδέν ἔστιν, ὅτι εἰ καὶ ἔστιν ἀκατάληπτον ἀνθρώπῳ, ὅτι εἰ καὶ καταληπτόν, ἀλλὰ τοί γε ἀνέξοιστον καὶ ἀνερμήνευτον τῷ πέλας, καὶ προχωρεῖ στὴν ἀνάπτυξη τῆς καθεμιᾶς.*

Ἡ ἀρχαία παράδοση λοιπὸν ἀντιμετώπισε τὸ ἔργο ἀπλά, χωρὶς καμιά περίπλοκη ἐρμηνεία. Τὸ δέχτηκε ὅπως εἶναι, ὡς ἄρνηση, εἴτε τοῦ ὄντος εἴτε τοῦ κριτηρίου. Κάπως ἔτσι καὶ ἡ ἔρευνα, ὡς δείγμα μηδενιστικῆς σκέψης ἢ ἄρνησης τῆς φιλοσοφίας γενικά¹². Στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας ὁ μὲν ὁ βιεννέζος καθηγητὴς H. Gomperz¹³ χαρακτήρισε τὸ ἔργο ὡς *παίγνιον*, χαρακτηρισμὸ πού ὁ ἴδιος ὁ Γοργίας δίνει σὲ ἄλλο ἔργο του, στὸ *Ἑλένης ἐγκώμιον*. Ἔτσι δημιουργήθηκε τὸ δῖλημμα: παίζει ἢ σοβαρεύεται ὁ Γοργίας στὸ ἔργο του αὐτό; ἀνήκει τὸ ἔργο στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ἢ εἶναι ρητορικὸ παίγνιο; ἓνα δῖλημμα πού ἀκόμα τροφοδοτεῖ τὴν ἔρευνα¹⁴. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα δὲν ἔχουμε δικαίωμα νὰ ἀγνοοῦμε τοὺς ἀρχαίους παρὰ μόνο ἂν ὑπάρχουν ἰσχυρὰ ἀντεπιχειρήματα. Ἐξ ἄλλου ἂν θεωρήσουμε ὡς παίγνιον τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Γοργία, πρέπει καὶ τὸ *Ἑλένης ἐγκώμιον* καὶ τὴν *Παλαμήδους ἀπολογία*, καὶ τότε πρέπει νὰ φτάσουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ὅλα εἶναι παίγνια γιὰ τὸν Γοργία. Ὅταν ὁμως κάποιος ἀφιερώνει ὅλη του τὴ ζωὴ σ' αὐτὰ τὰ παίγνια, σημαίνει ὅτι παίζει στὰ σοβαρά, ὅτι μέσα ἀπὸ τὰ παίγνια σοβαρεύεται ἢ κάτι σοβαρὸ θέλει νὰ πεῖ. Ὁ χαρακτηρισμὸς παίγνιον πού ὁ ἴδιος δίνει στὸ *Ἑλένης ἐγκώμιον* εἶναι αὐτοειρωνεία, ἀνάλογη

12. Πρβλ. ἀπὸ τοὺς παλαιότερους H. Diels, *Gorgias und Empedokles: Sophistik* 372-73 (= «Sitzungsberichte d. Akademie» Berlin 1884).

13. H. Gomperz, *Sophistik und Rhetorik*, Darmstadt 1965 (= Leipzig 1912), 18-35.

14. Ἐνδεικτικὰ μόνο: Ed. Zeller, *Die Philosophie der Griechen* I 2, Darmstadt 1963 (= Leipzig 1920⁶), 1367 σημ. 2. K. Reinhard, *Parmenides*, Frankfurt am Main 1959², 38 σημ. 1 καὶ ἐπ. G. Calogero, *Studien über den Eleatismus*, Darmstadt 1970 (ἡ ἰταλικὴ πρώτη ἐκδ. Roma 1932), 171 ἐπ. E. Dupréel, *Les Sophistes*, Neuchâtel 1948, 68 ἐπ. O. Gigon 69 ἐπ. W. Nestle, *Die Schrift des Gorgias über die Natur: Griechische Studien*, Aalen 1968 (= Stuttgart 1948), 240 ἐπ. C. M. J. Sicking, *Gorgias und die Philosophen: Sophistik* 384 ἐπ. (= «Mnemosyne» 4 (1964) καὶ H. J. Newiger 5 ἐπ., ὅπου ἐπιχειρεῖται καὶ μιὰ σκιαγραφία τῆς σχετικῆς ἔρευνας.

μὲ τῇ σωκρατικῇ ἄγνοια, καὶ καθόλου δὲν ὑπονοεῖ αὐτὸ ποὺ φανερὰ λέει. Παρόλ' αὐτά, καὶ μετὰ τὴν ὑποψία ποὺ ὁ Gomperz μᾶς ἔβαλε στὸ νοῦ, ξαναδιαβάζοντας τὸ ἔργο μένουμε μὲ τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Γοργίας μπορεῖ κάπου καὶ νὰ παίζει, ἢ μᾶλλον νὰ εἰρωνεύεται, μόνο ὅμως στὴν ἐπὶ μέρους ἐπιχειρηματολογία, καὶ ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὑπάρχει ὡς γενικὴ προϋπόθεση τὸ οὐδὲν ἔστι. Ἔχουμε δηλαδὴ τὸ αἶσθημα ὅτι ὁ Γοργίας ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν πιστεύει σὲ τίποτα μπορεῖ νὰ παίζει μὲ ὅλα. Ἔτσι αἰσθανόμαστε τὴν ἀνάγκη νὰ πᾶμε πέρα καὶ πίσω ἀπὸ τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Γοργία, ἢ ὅποια δὲν δικαιολογεῖ πάντοτε πειστικὰ τὸ οὐδὲν ἔστι, αἰσθανόμαστε τὴν ἀνάγκη νὰ ἀναρωτηθοῦμε — ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ τὸ χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος — *πόθεν ἐλήλυθεν ἡ ἀρχὴ τῆς ὑπολήψεως* τοῦ Γοργία;

Τὸ πρῶτο ποὺ παρατηροῦμε διαβάζοντας τὴν ἐκθεση τοῦ Σέξτου εἶναι ὅτι ὁ Γοργίας ἀναπτύσσοντας τὶς τρεῖς γνωστὲς θέσεις τοῦ χρησιμοποιοῦ ἐπιχειρηματολογία καὶ μεθοδολογία ἐλεατική, καὶ κυρίως τοὺς γνωστούς μας ἀπὸ τὸν Μέλισσο καὶ Ζήνωνα ὑποθετικούς συλλογισμούς. Ἐνῶ ὅμως οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ τοὺς χρησιμοποιοῦν γιὰ ν' ἀποδείξουν κάτι θετικὸ ἢ πάντως μονοσήμαντο, ὅτι π.χ. τὸ *ὄν αἰεὶ ἦν καὶ αἰεὶ ἔσται* ἢ ὅτι *αἰδιόν ἔστι καὶ ἄπειρον καὶ ἐν* κλπ., ὁ Γοργίας τοὺς χρησιμοποιοῦ γιὰ νὰ ἀρνηθεῖ δύο διαμετρικὰ ἀντίθετες θέσεις ἀλλὰ καὶ μιὰ τρίτη ἐνδιάμεση ἀπ' αὐτές, τὴν καθεμία πάντοτε μὲ ἀλυσσίδα ὑποθετικῶν συλλογισμῶν καὶ πάντοτε μὲ τὴν ἴδια ἐπιχειρηματολογικὴ ἄνεση καὶ εὐκολία. Αὐτὸ δείχνει ὅτι διαθέτει βέβαια τὰ ὅπλα τῶν Ἐλεατῶν ἀλλὰ ὅχι καὶ τὴν πίστη σὲ κάποια, ἔστω ἀντίθετη ἀπ' αὐτοὺς θεωρία περὶ τοῦ ὄντος¹⁵. Ἐξετάζοντας τώρα τὴν ἀνάπτυξη

15. Μιὰ ἐρμηνεία ἐξίσου «πολύκροτη» ἀλλὰ περισσότερο ἀποδεκτὴ ἀπὸ αὐτὴν τοῦ παιγνίου εἶναι ἡ ἀντιελεατικὴ ἐρμηνεία τοῦ ἔργου, ὅτι δηλαδὴ ὁ Γοργίας μὲ τὸ ἔργο τοῦ αὐτὸ πολεμᾷ τοὺς Ἐλεᾶτες μὲ τὰ ἴδια τοὺς τὰ ὅπλα, ὅτι ἀποδεικνύει ἀντίθετα ἀπ' αὐτοὺς πῶς οὐδὲν ἔστι. Δὲν εἶναι εὐκολο νὰ ἀντικρούσει κανεὶς ἔτσι πρόχειρα σειρὰ ἀπὸ ἐπιχειρήματα, ὅμως ἡ ὅλη ἐρμηνεία μας ὅταν ὁλοκληρωθεῖ θὰ κάνει φανερὸ ὅτι ἀκριβῶς στηρίζεται στὴν πεποίθηση πῶς δὲν ὑπάρχει καθόλου ἀντιελεατισμός ἢ μᾶλλον δὲν ὑπάρχει μόνο ἀντιελεατισμός. Τὰ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τοῦ ἀντιελεατισμοῦ βασίζονται στὴ δομὴ τοῦ ἔργου τοῦ Γοργία (π.χ. Reinhard 44) καὶ σὲ ἐπὶ μέρους ὁμοιότητες, σὲ παραλληλισμούς ὄρων (π.χ. Calogero 208 σημ. 38) ἀλλὰ καὶ νοημάτων μὲ τὰ ἔργα τῶν Ἐλεατῶν, καὶ εἶναι πράγματι εὐλόγα. Πῶς θὰ ἀρνηθεῖ κανεὶς π.χ. ὅτι ὁ στίχος τοῦ Παρμενίδη (*οὔτε γὰρ ἂν γνοίης τό γε μὴ ἔόν (οὐ γὰρ ἀνυστόν) / οὔτε φράσαις* (VS 28, B2) ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὸ *ἀκατάληπτον* καὶ τὸ *ἀνέξοιστον* τοῦ Γοργία (Newiger 133): Ὅμως ὅλ' αὐτά δὲν ἀποδεικνύουν τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὴ μεγάλη ἐπίδραση τῶν Ἐλεατῶν στὸν τρόπο ἐπεξεργασίας τοῦ θέματος ἀπὸ μέρους τοῦ Γοργία. Ὅλα αὐτά δείχνουν ὅτι ὁ Γοργίας ἔχει μαθητέψει κοντὰ στοὺς Ἐλεᾶτες, ὅτι ἦταν ὁ καλύτερός τους μαθητής, ὅτι ἔχει υἱοθετήσῃ τὶς δικές τους μεθόδους σκέψης καὶ τρόπους ἐκφράσεως. Δύσκολα ὅμως πείθεται κανεὶς ὅτι ὁ Γοργίας ἔχει σκοπὸ νὰ ἀντικρούσει τοὺς Ἐλεᾶτες, νὰ πολεμήσῃ στὰ σοβαρὰ τὴ θεωρία τους. Καὶ εἶναι φυσικὸ μελετητὲς ποὺ δούλεψαν καὶ γνώρισαν τόσο πολὺ τὸν ἐλεατισμὸ νὰ βρίσκουν παντοῦ ἐπιδράσεις του — ὁ Reinhard (242) θέλει καὶ τὸν Πρωτα-

τῆς καθεμιᾶς ἀπὸ τὶς τρεῖς θέσεις παρατηροῦμε ὅτι τὰ ἐπιχειρήματα μετὰ τὰ ὁποῖα ὑποστηρίζει τὴν πρώτη, ὅτι οὐκ ἔστι τὸ ὄν, μποροῦν νὰ διαιρεθοῦν σὲ τέσσερις ομάδες. Πολύτιμη εἶναι σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἡ παρατήρηση τοῦ Ἀνώνυμου, ποὺ δὲν ὑπάρχει στὸν Σέξτο, ὅτι ὁ Γοργίας τὰ μὲν ὡς Μέλισσος τὰ δὲ ὡς Ζήνων ἐπιχειρεῖ δεικνύειν μετὰ τὴν πρώτην ἴδιον αὐτοῦ ἀποδειξιν. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι μόνο ἡ πρώτη ομάδα ἐπιχειρημάτων εἶναι ἀποκλειστικά τοῦ Γοργία, ἡ δεύτερη, ποὺ συζητάει τὰ κατηγορήματα τοῦ ὄντος γενητὸν - ἀγένητον βασίζεται στὸν Μέλισσο, ἐνῶ ἡ τρίτη, ὅπου τὰ κατηγορήματα ἐν - πολλὰ στὸν Ζήωνα. Τέλος ἡ τέταρτη ομάδα, ποὺ δὲν ὑπάρχει στὸν Σέξτο ἀλλὰ μόνο στὸν Ἀνώνυμο, συζητάει τὴν κατηγορία τῆς κίνησης καὶ τὴν ἀναιρεῖ, δείχνοντας ἔτσι τὴν ἀντίθεση τοῦ Γοργία στὸν Λεύκιππο, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα ρητὰ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ἀνώνυμο, ἐνῶ ὁ Σέξτος δὲν ἀναφέρει κανένα ὄνομα. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὰ ἐπιχειρήματα τῆς δεύτερης, τρίτης καὶ τέταρτης ομάδας ποὺ ἔχουν νὰ κάνουν μετὰ τὴν ἴδια τὴ φύση τοῦ ὄντος, μετὰ τὰ κατηγορήματά του, ποὺ εἶναι θὰ λέγαμε πραγματολογικά, δὲν ἀνήκουν —τουλάχιστον ὡς σύλληψη— ἀποκλειστικά στὸν Γοργία. Δικὰ του εἶναι κυρίως τὰ πρῶτα, τὰ καθαρὰ λογικά ἢ μᾶλλον ἀντιλογικά, μετὰ τὴν ἀρχαία σημασία τῆς λέξης. Σ' αὐτὰ μετὰ λογικὲς κατασκευὲς τυπικὰ μόνον ὀρθὲς ἀποδεικνύει ὅτι οὐκ ἔστι τὸ ὄν.

Ἀνάλογα παρατηροῦμε καὶ στὴ διαπραγμάτευση τῆς δεύτερης θέσης, ὅτι τὸ ὄν εἶναι ἀκατάληπτον ἀνθρώπῳ. Κι ἐδῶ τὰ ἐπιχειρήματα εἶναι καθαρὰ ἀντιλογικά καὶ καθόλου πραγματολογικά. Ὁ Γοργίας θέτει ἐκ τῶν προτέρων ἐκεῖνο ποὺ θέλει ν' ἀποδείξει, καὶ προσπαθεῖ ἔπειτα μετὰ κάθε μέσο, μετὰ διάφορα συλλογιστικὰ τεχνάσματα, αὐτὰ ποὺ ἔπειτα ὀνομάστηκαν σοφίσματα, νὰ ἀποδείξει θέσεις ποὺ ἐκ τῶν προτέρων ἔχει θέσει, καὶ ποὺ δὲν ἀποτελοῦν ἐξαγόμενο τῶν συλλογισμῶν του, τουλάχιστον σύμφωνα με τοὺς κανόνες ποὺ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη κι ἐδῶ ἰσχύουν. Γιὰ νὰ ἀποδείξει τὸ ἀκατάληπτον τοῦ ὄντος, παίρνει ὡς ἀφετηρία τὸ ἴδιο τὸ ζητούμενο διαφοροετικά διατυπωμένο: *εἰ τὰ φρονούμενα οὐκ ἔστιν ὄντα, τὸ ὄν οὐ φρονεῖται*. Καὶ συνεχίζει *τὰ δέ γε φρονούμενα (προληπτέον γάρ) οὐκ ἔστιν ὄντα, ὡς παραστήσομεν· οὐκ ἄρα τὸ ὄν φρονεῖται*. Μὲ τὸ προληπτέον γάρ καὶ τὸν μέλλοντα παραστήσομεν προκαταλαμβάνει τὸν ἀκροατή, καὶ τοῦ δημιουργεῖ μιὰ ἰσχυρὴ ἐντύπωση βεβαιότητος, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ὁποίας

γόρα ἐπηρεασμένον ἀπὸ τὸν Παρμενίδη. Εἶναι ὁμως λάθος νὰ ἀπολυτοποιοῦμε τὶς ἐπιδράσεις μιᾶς σχολῆς, ὅταν μάλιστα αὐτὲς ἀναφέρονται σὲ φιλοσοφοῦντες πού, ὅπως οἱ Σοφιστές, ἀνήκουν σὲ ἄλλον κύκλο, ἔχουν τελείως ἄλλη ὀπτική καὶ ἐνδιαφέροντα. Ἄν ἀντικρύσουμε τὸ *Περὶ φύσεως* συνολικά καὶ τὸ ἐντάξουμε μέσα στὸ ὅλο ἔργο τοῦ Γοργία, θὰ δοῦμε ὅτι ὁ Γοργίας δὲν ἐνδιαφέρεται καθόλου ἰδιαίτερα οὔτε γιὰ τοὺς Ἑλεῦτες οὔτε γιὰ τὸ ὄν.

δὲν θὰ πολυσκεφθεῖ αὐτὰ ποὺ ἀκολουθοῦν καὶ ποὺ ἀποτελοῦν λογικὲς πλάνες. Στὴ συνέχεια προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξει γιατί τὰ φρονούμενα οὐκ ἔστιν ὄντα, καὶ τὸ κάνει δείχνοντας ὅτι ὁ ἀντίθετος θετικὸς ἰσχυρισμὸς, τὰ φρονούμενα ἔστιν ὄντα εἶναι φαῦλος, ἄρα αὐτομάτως ἰσχύει ὁ πρῶτος, ὁ ἀρνητικὸς συλλογισμὸς. Γιατί τώρα ὁ θετικὸς συλλογισμὸς, τὰ φρονούμενα ἔστιν ὄντα εἶναι φαῦλος καὶ ἀπεμφαίνων, ὅπως λέει, τὸ ἐξηγεῖ διεξοδικά: εἰ τὰ φρονούμενά ἔστιν ὄντα, πάντα τὰ φρονούμενά ἐστι καὶ ὅπη ἂν τις αὐτὰ φρονήσῃ. Ἄν ὅμως φρονῇ τις ἄνθρωπο νὰ πετᾷ ἢ ἄρματα νὰ τρέχουν στὸ πέλαγος δὲν σημαίνει ὅτι αὐτὰ πράγματι ὑπάρχουν, ὅτι εἶναι ὄντα, ἄρα τὰ φρονούμενα οὐκ ἔστιν ὄντα. Καὶ παρακάτω: εἰ τὰ φρονούμενά ἔστιν ὄντα, τὰ μὴ ὄντα οὐ φρονηθήσεται, ἀλλὰ Σκύλλα καὶ Χίμαιρα καὶ πολλὰ τῶν μὴ ὄντων φρονεῖται, ἄρα τὸ ὄν οὐ φρονεῖται. Εἶναι φανερό ὅτι τὸ ρῆμα φρονεῖται ἐκλαμβάνεται μὲ διαφορετικὸ κάθε φορὰ περιεχόμενο: ἄλλοτε περιλαμβάνει τὸ περιεχόμενο τῆς φαντασίας κι ἄλλοτε τὸ περιεχόμενο τῆς νόησης, πράγμα ποὺ ἀποτελεῖ σόφισμα *παρὰ τὴν λέξιν*, ὅπως θὰ πεῖ ἀργότερα ὁ Ἀριστοτέλης. Ἀκόμα ὁ ὅρος φρονούμενα ἄλλοτε περιλαμβάνει μεμονωμένες περιπτώσεις ὄντων πράγματι ἀνύπαρκτων καὶ φανταστικῶν, ὅπως ἡ Σκύλλα καὶ ἡ Χίμαιρα, ἄλλοτε περιλαμβάνει τὴ γενικὴ ἔννοια ὄντα, δηλαδή ἄλλοτε λαμβάνεται μὲ εὐρύτερο κι ἄλλοτε μὲ στενότερο περιεχόμενο —σόφισμα *ἔξω τῆς λέξεως*—, γιὰ νὰ βγεῖ τὸ ἐσφαλμένο ἀλλὰ ἐπιθυμητὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ὄν οὐ φρονεῖται, ἄρα εἶναι ἀκατάληπτον ἀνθρώπων. Ἐνα ἀκόμα χτυπητὸ παράδειγμα σοφίσματος ἔχουμε στὴν ὑποστήριξη τῆς πρώτης θέσης *ὅτι οὐδὲν ἔστι*. Στὸ σημεῖο ποὺ ὁ Γοργίας ἐπιχειρηματολογεῖ μὲ τὶς κατηγορίες γενητὸν - ἀγέννητον, χρησιμοποιεῖ τὴν ἔννοια ἄπειρον ἐκλαμβάνοντάς την μιὰ φορὰ χρονικὰ καὶ ἀμέσως μετὰ τοπικά: *μὴ ἔχον δὲ ἀρχὴν ἄπειρόν ἐστι. εἰ δὲ ἄπειρόν ἐστιν, οὐδαμοῦ ἐστιν*. Ἀποκλείεται βέβαια ὁ ἴδιος ὁ Γοργίας νὰ μὴν ἔχει συνείδηση τῆς κατασκευῆς ποὺ κάνει. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ ἴδιος εἶναι πεπεισμένος ὅτι οὐδὲν ἔστι, βομβαρδίζει κυριολεκτικὰ τὸν ἀκροατὴ του μὲ ἐντυπωσιακὰ συλλογιστικὰ σχήματα, ποὺ ἀποδεικνύουν μόνο τυπικὰ καὶ ὄχι οὐσιαστικὰ αὐτὸ ποὺ ἐκεῖνος θέλει¹⁶. Γιατί αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει τὸν Γοργία εἶναι νὰ ἐνυπωσιάσει καὶ νὰ πείσει γιὰ ὅ,τι ὁ ἴδιος εἶναι ἤδη πεπεισμένος, πὼς οὐδὲν ἔστι, πὼς δὲν ὑπάρχει ἀλήθεια, καὶ πὼς τὸ μόνο ποὺ μᾶς ἀπομένει εἶναι ἡ πειθώ.

Ἀκόμα μιὰ παρατήρηση ἐνδεικτικὴ: κατὰ τὴν ἀπόδειξη τῆς πρώτης τοῦ θέσης, καὶ στὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ μιὰ ομάδα ἐπιχειρημάτων στὴν ἄλλη,

16. Ὁ Newiger, ποὺ καὶ γιὰ ἄλλους λόγους ὑποτιμᾷ τὴ μαρτυρία τοῦ Σέξτου ἀπέναντι στὸν Ἀνώνυμο, βρίσκει στὰ σοφίσματα, τὰ ὁποῖα μὲ λεπτομέρειες ἀναφέρει ὁ Σέξτος, ἓνα ἀκόμα ἐπιχείρημα ἐναντίον του: «Φυσικὰ δὲν ἤξερε ἀκόμα ὁ Γοργίας τὰ Τοπικά καὶ τοὺς Σοφιστικοὺς ἐλέγχους, ἀλλὰ τόσο λάθος, ὅσο φαίνεται σύμφωνα μὲ τὸν Σέξτο, δὲν σκεφτόταν» (148).

παρεμβάλλει δύο φορές —τουλάχιστον ὁ Σέξτος— τὴν ἔκφραση καὶ ἄλλως. Αὐτὸ σημαίνει: ἀποδείξαμε ὅτι τὸ ὄν οὐκ ἔστι μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, ἀλλὰ μπορούμε καὶ ἄλλως νὰ τὸ ἀποδείξουμε, μπορούμε καὶ ἀλλιώτικα, κι ἀκόμα πιὸ ἀλλιώτικα. Τὸ ἴδιο πράγμα μπορεῖ ὁ Γοργίας νὰ τὸ ἀποδείξει καὶ μὲ ἄλλη θεματικὴ καὶ μὲ ἄλλου εἶδους ἐπιχειρήματα¹⁷. Ὅλα εἶναι ἓνα εὐπλαστο ὑλικὸ στὰ χέρια τοῦ τεχνίτη Γοργία. Δὲν βασίζεται ὅπωςδήποτε σ' αὐτὰ καὶ ὄχι σὲ ἄλλα ἐπιχειρήματα. Μὲ ὁποιοδήποτε ὑλικὸ μπορεῖ νὰ κατασκευάσει τὴν ἀπόδειξη ποὺ θέλει. Τοῦ εἶναι ἀδιάφορο ἂν θὰ ἀποδειχθεῖ ἔτσι ἢ ἀλλιῶς τὸ πράγμα. Σημασία γι' αὐτὸν ἔχει νὰ ἀποδειχθεῖ. Τοῦ λείπει τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ πίστη στὶς ἀποδείξεις ποὺ προβάλλει. Αὐτὸ τὸ νόημα πρέπει νὰ ἔχει καὶ μιὰ φράση τοῦ Ἀνώνυμου, μὲ τὴν ὁποία ἀρχίζει ἡ ἀνάπτυξη τῆς δεύτερης θέσης, καὶ ποὺ ἀλλιῶς μένει δυσερμηνευτὴ καὶ μετέωρη: *εἰ μὲν οὐδὲν, τὰς ἀποδείξεις λέγει[ν] ἀπατᾶν*. Ἀκόμα κι ἂν ὑπάρχουν ἀποδείξεις γιὰ τὸ ἀντίθετο, γιὰ τὸ ἔστι, θὰ εἶναι ἀπατηλές, ἀφοῦ δὲν συνηγοροῦν γιὰ τὸ οὐδὲν ἔστι. Γιὰ τὸν ἀπλὸ λόγο ὅτι ὁ Γοργίας εἶναι πεπεισμένος πὼς οὐδὲν ἔστι.

Ἴσως ἡ διαπραγμάτευση τῆς τρίτης του θέσης: *ἀνέξοιστον καὶ ἀνερμήνευτον τῷ πέλας* ἐξηγεῖ καλύτερα καὶ πιὸ πειστικὰ τὴν ἐπιμονή του στὸ οὐδὲν ἔστι. Μ' αὐτὴν τὰ πράγματα κάπως ἀλλάζουν, ἔτσι τουλάχιστον δείχνει ἡ ἔκθεση τοῦ Σέξτου ποὺ εἶναι ἐκτενέστερη. Ὁ Γοργίας γίνεται «σοβαρός». Δὲν εἶναι πιά ὁ ἀντιλογικὸς, ὁ ἐριστικὸς ποὺ χρησιμοποιεῖ σοφίσματα καὶ ταυτολογίες. Γίνεται οὐσιαστικὰ λογικὸς καὶ συνετός, τόσο ποὺ κάθε καλοπροαίρετος ἀναγνώστης βεβαιώνεται πὼς ἀποκλείεται τὸ ἔργο νὰ ἦταν παίγνιον. Παίγνια, εἰρωνικὲς φάρσες, σοφίσματα ἦταν μόνο πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐπὶ μέρους ἐπιχειρήματα. Ὁ Γοργίας θέτει ἐδῶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀντιστοιχίας λόγου καὶ πραγμάτων, καὶ τὴν ἀμφισβητεῖ. Ὁ λόγος εἶναι κάτι ἄλλο ἀπὸ τὰ πράγματα, ἰσχυρίζεται, καὶ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ἐγγυηθεῖ πὼς ὅλοι ἐννοοῦμε μὲ τὸν ἴδιο λόγο τὸ ἴδιο πράγμα. Ἐξ ἄλλου ἂν, ὅπως ὅλοι δέχονται, δὲν μπορούμε νὰ γνωρίσουμε τοὺς ἤχους μέσῳ τῆς ὄρασης καὶ τὰ χρώματα μέσῳ τῆς ἀκοῆς, πολὺ περισσότερο δὲν μπορούμε νὰ γνωρίσουμε καὶ τὰ δύο μέσῳ τοῦ λόγου, *διὰ τε τὸ μὴ εἶναι τὰ πράγματα λόγους καὶ ὅτι οὐδεὶς ἐτέρῳ ταῦτόν ἐννοεῖ*. Ἡ διατύπωση εἶναι τοῦ Ἀνώνυμου καὶ ἀποτελεῖ τὸ κλειδί τῆς ἐρμηνείας μας.

Ἡ γενικὴ ἐντύπωση μετὰ τὴν ἀνάγνωση ὅλου τοῦ ἔργου, κυρίως ἀπὸ τὴν ἔκθεση τοῦ Σέξτου, εἶναι ὅτι τὸ τρίτο μέρος ἀποτελεῖ τελικὰ τὸ οὐσιαστικότερο καὶ τὴ γενεσιουργὸ αἰτία τοῦ ὅλου. Ὅτι ὁ Γοργίας διαπιστώνοντας τὸ *ἀνέξοιστον καὶ ἀνερμήνευτον*, καὶ ὄντας βέβαιος γι' αὐτό, κατέληξε

17. Μικρὸ ἀνάλογο παράδειγμα ἔχουμε στὴν *Παλαμήδους ἀπολογία*, ὅπου ὁ ἥρωας ὑπόσχεται νὰ ἀποδείξει τὴν ἀναλήθεια τῆς κατηγορίας του *διὰ δισσῶν τρόπων* (VS 82, B 11 a 5).

στο οὐδέν, γεφυρώνοντας τὴν ἀπόσταση μὲ τὸ ἀκατάληπτον. Παρόλη τὴν ἀντίθετη διάταξη τοῦ ἔργου, κανεῖς δὲν πείθεται ὅτι ὁ Γοργίας ξεκίνησε ἀπὸ τὸ οὐδέν ἔστι. Ἄν ὁ Γοργίας ἦταν πεπεισμένος ἀπὸ δικές του παρατηρήσεις ὅτι οὐδέν ἔστι —ὅπως π.χ. οἱ Ἑλεῆτες ὅτι ἔστι— γιατί θὰ ἔκανε τὴν παραχώρηση: εἰ καὶ ἔστιν ἀκατάληπτον, εἰ καὶ καταληπτὸν ἀνέξοιστον; Δὲν προφέρει κανεῖς εὐκολα μιὰ τόσο σοβαρὴ ρήση ὅπως τὸ οὐδέν ἔστι, γιὰ νὰ τὴ μετριάσει ἀμέσως μὲ τὸ εἰ καὶ ἔστι. Ἀντίθετα, γιὰ κάθε λογικὸν ἄνθρωπο τὸ ἀνέξοιστον καὶ ἀνερμήνευτον ὁδηγεῖ στὸ ἀκατάληπτον καὶ συνέχεια στὸ οὐδέν, ἂν ὅχι μέσῳ τῆς ἀντιλογικῆς ἐπιχειρηματολογίας ποὺ ἐπιδεικτικὰ προβάλλει ὁ Γοργίας πάντως μέσῳ τῆς κοινῆς λογικῆς, ποὺ λέει ὅτι ἂν δὲν ὑπάρχει γλῶσσα συνεννόησης καὶ ἀνταπόκρισης, δὲν ὑπάρχει καὶ γνώση, καὶ τότε οὔτε κὰν ἀντικείμενο γνώσης. Ὅλ' αὐτὰ εἶναι ἓνα βαθὺ βίωμα γιὰ τὸν Γοργία —ἂν μπορεῖ κανεῖς νὰ μιλάει γιὰ διανοητικὰ βιώματα—, εἶναι μιὰ βαθειὰ πεποίθηση, τὴν ὁποία δὲν διστάζει μὲ ὁποιοδήποτε μέσο νὰ ὑποστηρίξει. Αὐτὴ ἡ βαθειὰ πεποίθηση εἶναι ποὺ τὸν ὀπλίζει μὲ τὸ θάρρος καὶ τὸ θράσος νὰ προβάλλει ὡς ἀποδεικτικούς λόγους σοφίσματα καὶ ἄλλα ἡχηρά, νὰ χρησιμοποιεῖ μόνο τὴν τυπικὴ καὶ νὰ ἀρνεῖται νὰ σεβαστεῖ τὴν οὐσιαστικὴ λογικὴ. Πῶς ὅμως τοῦ δημιουργήθηκε ἡ πεποίθηση αὐτή; πόθεν ἐλήλυθεν; Τὴν ἀπάντηση θὰ μᾶς δώσουν ὀρισμένες φράσεις τοῦ Ἀνώνυμου καὶ πρῶτ' ἀπ' ὅλα ἡ τελευταία, αὐτὴ ποὺ ἀποτελεῖ τὴν κατακλείδα τῆς ἐκθεσης καὶ τῆς ἐρμηνείας τοῦ *Περὶ φύσεως*: οὐδεὶς ἐτέρῳ ταῦτόν ἐννοεῖ. Νοηματικὰ δὲν διαφέρει ἀπὸ τὸ μὴ ταῦτὰ περὶ τῶν αὐτῶν ἅπαντας γινώσκειν, μὲ τὸ ὁποῖο αἰτιολογεῖ ὁ Ἀριστοτέλης στὸ Κ τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά* τὸ πρωταγορικὸ χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος. Καί, ὅπως ἐκεῖνο φωτίζεται ἀπὸ τὴν ἀμέσως προηγούμενη φράση ἐλήλυθεν ἡ ἀρχὴ τῆς ὑπολήψεως ταύτης (sc. τοῦ *Πρωταγόρα*) ἐκ τῆς τῶν φυσιολόγων δόξης, ἔτσι καὶ ἡ φράση τοῦ Ἀνώνυμου φωτίζεται ἀπὸ τὴν εἰσαγωγικὴ στὸ ὅλο ἔργο τοῦ Γοργία παράγραφο: καὶ ὅτι μὲν οὐκ ἔστι συνθεῖς τὰ ἐτέροις εἰρημένα, ὅσοι περὶ τῶν ὄντων λέγοντες τὰναντία, ὡς δοκοῦσιν, ἀποφαίνονται αὐτοῖς, οἱ μὲν ὅτι ἐν καὶ οὐ πολλά, οἱ δὲ αὖ ὅτι πολλά καὶ οὐχ ἐν καὶ οἱ μὲν ὅτι ἀγέννητα, οἱ δ' ὡς γεγόμενα ἐπιδεικνύντες ταῦτα, συλλογίζεται κατ' ἀμφοτέρων. Ὁ Γοργίας δηλαδὴ γιὰ νὰ ἀρνηθεῖ τὸ ὄν δὲν στηρίχτηκε σὲ δικές του παρατηρήσεις πάνω στὰ ἴδια τὰ πράγματα, ὅπως οἱ Ἑλεῆτες ἢ οἱ ἄλλοι Προσωκρατικοί, ἀλλὰ ἔβγαλε τὰ συμπεράσματά του βασιζόμενος στὶς θεωρίες τῶν ὑποκειμένων ποὺ ἀποφαίνονται τὰναντία αὐτοῖς. Ὁ Γοργίας κατέληξε στὸ οὐδεὶς ἐτέρῳ ταῦτόν ἐννοεῖ, γιατί ἔλαβε ὑπόψη του πῶς ἄλλοι ἐννοοῦν τὸ ὄν ὡς ἓνα ἄλλοι ὡς πολλά, ἄλλοι τὸ θέλουν ἄναρχο ἄλλοι νὰ γεννιέται κλπ. Ὅλοι βέβαια καταλαβαίνουμε πῶς ἔλαβε ὑπόψη του τοὺς Προσωκρατικούς, αὐτοὶ εἶναι ποὺ τὰναντία ἀποφαίνονται αὐτοῖς καὶ ποὺ οὐδεὶς ἐτέρῳ ταῦτόν ἐννοεῖ. Εἶναι οἱ ἴδιοι ποὺ τὰναντία ὑπολαμβάνουσιν ἀλλήλοις, γιὰ τοὺς

οποίους ὁ Ἀριστοτέλης μᾶς εἶπε ὅτι ἐσφράγισαν μὲ τὴν ἀντιγνωμία τους τὴ σκέψη τοῦ Πρωταγόρα. Ἐννοοῦνται μάλιστα στὸ σύνολό τους καὶ ὄχι μεμονωμένα. Τὸ συλλογίζεται κατ' ἀμφοτέρων δὲν ἀφήνει περιθώρια ἀμφιβολίας. Ἡ πρόθεση κατὰ δηλώνει ἐναντιότητα. Μὲ τὸ ἀμφοτέρων ὑπονοοῦνται δύο ομάδες. Ἄρα ὑπάρχουν δύο ἀντίπαλες ἢ ἀντίγνωμες ομάδες φιλοσόφων τὶς ὁποῖες ὁ Γοργίας παίρνει ὑπόψη του, κρίνει καὶ κατακρίνει. Ἀπόδειξη ὅτι ἀμέσως πρὶν ἀντιπαρέθεσε τὶς πεποιθήσεις τους: οἱ μὲν ὅτι πολλὰ καὶ οὐχ ἓν, καὶ οἱ μὲν ὡς ἀγέννητα, οἱ δ' ὡς γενόμενα ἐπιδεικνύοντες... Ὁ Γοργίας λοιπὸν δὲν ἔλαβε ὑπόψη του καὶ δὲν πολέμησε — ἂν εἶναι πολεμική— μόνο τοὺς Ἐλεᾶτες, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ, ἀλλὰ ὅλους τοὺς Προσωκρατικούς, τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ὅπως καὶ ὁ Πρωταγόρας. Οἱ Ἐλεᾶτες ἐξ ἄλλου δὲν ἀντιλέγουν ὁ ἓνας στὸν ἄλλο, ἔχουν κοινὴ γραμμὴ, οὔτε μπορεῖ νὰ δικαιολογηθεῖ τὸ οἱ μὲν... οἱ δέ, ἂν ἐννοοῦσε μόνο τοὺς Ἐλεᾶτες¹⁸. Βέβαια τοῦ εἶναι πιὸ οἰκεῖοι, γι' αὐτὸ καὶ χρησιμοποιεῖ καὶ θὰ ἔλεγα ἐκμεταλλεύεται τὴ δική τους μεθοδολογία καὶ ἐπιχειρηματολογία, ἀλλὰ δὲν συλλογίζεται μόνο ἐναντίον αὐτῶν, συλλογίζεται ἐναντίον ὅλων τῶν Προσωκρατικῶν. Πῶς ἀλλιῶς ἐξ ἄλλου θὰ μποροῦσε νὰ δικαιολογηθεῖ ἡ ἀναφορὰ στὸν Λεύκιππο¹⁹, ὁ ὁποῖος βέβαια ἀποτελεῖ ἀντίποδα τῶν Ἐλεατῶν;

Μιὰ ἀμεσότερη ἀναφορὰ τοῦ Γοργία στοὺς Προσωκρατικούς, ἔχουμε στὸ *Ἑλένης ἐγκώμιον*²⁰, ὅπου ὁ λόγος γιὰ τὴν πειθῶ, τὴ δύναμη τῆς ὁποίας ἐκτὸς τῶν ἄλλων μποροῦμε νὰ μάθουμε ἀπὸ τοὺς τῶν μετεωρολόγων λόγους, οἵτινες δόξαν ἀντὶ δόξης τὴν μὲν ἀφελόμενοι τὴν δ' ἐνεργασάμενοι ἐποίησαν τὰ ἄπιστα καὶ ἄδηλα φαίνεσθαι τοῖς τῆς δόξης ὄμμασιν. Εἶναι φανερό ὅτι ἐδῶ ὁ Γοργίας συλλογίζεται ἂν ὄχι κατὰ πάντως ἀμφοτέρους, ἢ μᾶλλον ὅλους τοὺς Προσωκρατικούς.

Σημαντικὸ τέλος — ἀπὸ ἄλλη σκοπιά— εἶναι ὅτι ὁ Ἀνώνυμος, ποὺ καὶ γιὰ ἄλλους λόγους θεωρεῖται ἀριστοτελικός, χρησιμοποιεῖ γιὰ τὸν Γοργία τὶς ἴδιες διατυπώσεις μὲ τὶς ὁποῖες ἐκφράζεται ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ τὸν Πρωταγόρα. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ Ἀνώνυμος αὐτὸς εἶναι πράγματι κάποιος ἀριστοτελικός, κι ἀκόμα ὅτι τόσο ὁ Πρωταγόρας ὅσο καὶ ὁ Γοργίας γιὰ

18. Πρβλ. καὶ Sickling (391 ἐπ.), ὁ ὁποῖος ἀρνεῖται μὲν τὸν ἀντιελεατισμὸ καὶ δέχεται ὅτι τὸ ἔργο ἀντιτίθεται σ' ὅλους τοὺς Προσωκρατικούς, δὲν προχωρεῖ ὁμως περισσότερο. Θὰ κατέτασσε λέει τὸ ἔργο στὴν ἱστορία τῆς *Gegenphilosophie* (405), ἐννοώντας μ' αὐτὸ ὅ,τι ὁ Πλάτων ὀνομάζει ἐριστική. Ἀκριβῶς ὁμως τὸ ἔργο εἶναι ἡ προϋπόθεση τῆς ἐριστικῆς. Χωρὶς τὸ οὐδὲν ἔστι καὶ τὴν ἄρνηση τῆς ἀλήθειας δὲν ὑπάρχει χώρος γιὰ τὶς πολλὰς ἀλήθειες ποὺ ἐρίζουν.

19. Ἡ ἀναφορὰ στὸν Λεύκιππο ἔχει θεωρηθεῖ γιὰ διάφορους λόγους προβληματικὴ ἤδη ἀπὸ τὸν Diels ἀλλὰ καὶ νεώτερους. Εἶναι χαρακτηριστικὸ πάντως ὅτι αὐτοὶ ποὺ κυρίως μειώνουν τὴν ἀξία τῆς ἀναφορᾶς στὸν Λεύκιππο, ὅπως π.χ. ὁ Calogero (210 σημ. 42), τονίζουν περισσότερο τὸν ἀντιελεατισμὸ τοῦ ἔργου.

20. VS 82, B 11 (13).

τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τοὺς ἀριστοτελικοὺς σκέφτηκαν κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο γιὰ νὰ καταλήξουν ὅπου κατέληξαν.

Μιὰ τρίτη ἀνάλογη περίπτωση ἐκτὸς ἀπὸ τοῦ Πρωταγόρα καὶ τοῦ Γοργία εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Σωκράτη. Χρονικὰ ἀνήκει στὴν ἴδια σχεδὸν μ' αὐτοὺς γενιὰ καὶ οὐσιαστικὰ ἐντάσσεται κι αὐτὸς στὴ σοφιστικὴ διανόηση, ἔστω κι ἂν ἔχει κάποιες προσωπικὲς ἀποκλίσεις, καὶ πάντως ὄχι μεγάλες, ὅλοι ἐξ ἄλλου οἱ Σοφιστὲς ἔχουν προσωπικὲς ἀποκλίσεις. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν τοποθέτησή του ἀπέναντι στὸ γνωσιολογικὸ πρόβλημα ἐγνώρισε κι αὐτὸς στὴ νεότητά του τὴ φυσικὴ φιλοσοφία, ἀλλὰ γρήγορα τὴν ἐγκατέλειψε. Καὶ κανεὶς βέβαια ποτὲ δὲν τὸν ἐμέτρησε ἀνάμεσα στοὺς φυσιολόγους. Στὸν πλατωνικὸ *Φαίδωνα* (96-98), καὶ ἐνῶ περιμένει νὰ πιεῖ τὸ κώνειο, ἐξομολογεῖται πὼς ὅταν ἦταν νέος πεθύμησε πάρα πολὺ νὰ γνωρίσει τὴ σοφία αὐτὴ πού τὴν ὀνομάζουν *περὶ φύσεως ἱστορίαν*. Γιατὶ θὰ αἰσθανόταν, λέει, περήφανος νὰ ξέρει τίς αἰτίες πού τὰ πράγματα, τὰ ὄντα *γίνονται καὶ ἀπόλλυνται*. Ἀλλὰ ἀφοῦ διέτρεξε ὅλη τὴν πορεία τῆς ἀπογοητεύτηκε οἰκτρά, κι ἀκόμα περισσότερο ὅταν διάβασε τὸν Ἀναξαγόρα, στὸν ὁποῖο εἶχε στηρίζει πολλὰς ἐλπίδες, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὁ Ἀναξαγόρας μιλάει γιὰ τὸν Νοῦ, καὶ τὸν θεωρεῖ κινητήρια δύναμη. Στὰ *Ἀπομνημονεύματα* τοῦ Ξενοφῶντα πάλι (A I, 1, 11 ἐπ.) ἀκοῦμε ὅτι ὁ Σωκράτης δὲν συζητοῦσε ποτὲ γιὰ τὴ φύση τῶν ὄντων, καὶ μάλιστα αὐτοὺς πού ἀσχολοῦνταν μ' αὐτὰ *μωραίνοντας ἀπεδείκνυε*, ἄρα τοὺς περιφρονοῦσε. Τοῦ εἶχε γίνεи πεποίθηση ὅτι καὶ τοὺς μέγιστον φρονοῦντας *ἐπὶ τῷ περὶ τούτων λέγειν οὐ ταῦτ' αὐτὰ δοξάζειν ἀλλήλοις... ἀλλὰ τοῖς μὲν δοκεῖν ἐν μόνον τὸ ὄν εἶναι, τοῖς δ' ἄπειρα τὸ πλῆθος, καὶ τοῖς μὲν αἰεὶ πάντα κινεῖσθαι, τοῖς δ' οὐδὲν ἂν ποτε κινηθῆναι, καὶ τοῖς μὲν πάντα γίγνεσθαι τε καὶ ἀπόλλυσθαι, τοῖς δὲ οὔτ' ἂν γενέσθαι ποτὲ οὐδὲν οὔτε ἀπολεῖσθαι*. Εἶναι ἐντυπωσιακὴ ἡ ὁμοιότητα τῶν ἐκφράσεων πού χρησιμοποιεῖ ὁ Ξενοφώντας γιὰ τὸν Σωκράτη, ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ τὸν Πρωταγόρα καὶ ὁ Ἀνώνυμος γιὰ τὸν Γοργία. Καὶ βέβαια δὲν εἶναι κάτι τυχαῖο. Οὔτε εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ οἱ τρεῖς αὐτοί, περίπου σύγχρονοι ἄνθρωποι, πού μάλιστα προέρχονται ἀπὸ τρία τελείως ἀπομακρυσμένα μεταξύ τους σημεῖα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, σκέφθηκαν κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, ἀντέδρασαν ἢ ἀπάντησαν παρόμοια στὴν προσωκρατικὴ φιλοσοφία. Σημαίνει ὅτι ἡ τελευταία αὐτὴ στάθηκε ὁ μοχλὸς τῆς σκέψης καὶ τῶν τριῶν. Σημαίνει ὅτι καὶ οἱ τρεῖς τοὺς ἐζησαν ἔντονα τὴν πνευματικὴ περιπέτεια πού ἄρχισε μὲ τὸν Θαλῆ καὶ ἔφθασε ὥς τίς μέρες τοὺς, τὴ γιγαντομαχία περὶ τῆς οὐσίας, ὅπως τὴν εἶπε ὁ Πλάτων. Γνώρισαν ἀπὸ κοντὰ τὴ φοβερὴ πάλη τῶν ὄντολόγων νὰ ὀρίσουν τὸ εἶναι, καὶ παρακολούθησαν βῆμα-βῆμα τίς τραγικὲς ἀντιγνωμίες στὶς ὁποῖες αὐτοὶ περιέπεσαν. Κι ἐνῶ ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς Προσωκρατικοὺς ὄντας στὸ κέντρο τῆς

θεωρίας του τὴν ἔβλεπε ἀπὸ μέσα καὶ τὴν πίστευε ἀρράγιστη κι ἀληθινὴ νομίζοντας τὸν ἀντίγνωμό του πλανημένον, οἱ δύο κορυφαῖοι Σοφιστὲς μαζί καὶ ὁ Σωκράτης εἶδαν τὴν προσωκρατικὴ φιλοσοφία ἀπ' ἔξω, σὰν παρατηρητές, καὶ σκέφτηκαν πὼς ἂν αὐτοὶ οἱ μεγάλοι καὶ σοφοὶ δὲν μπόρεσαν νὰ συμφωνήσουν μεταξύ τους καὶ νὰ μᾶς ποῦν τί τέλος πάντων εἶναι αὐτὸ τὸ ὄν, τότε τί συμβαίνει, μήπως τελικὰ δὲν ὑπάρχει ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια γιὰ τὸ ὄν, ἢ μήπως δὲν ὑπάρχει καθόλου αὐτὸ τὸ περιλάλητο ὄν;

Ὁ Σωκράτης ἐκφράστηκε ἔμμεσα, μὲ τὴ σιωπὴ, μὲ τὴν ἀδιαφορία ἢ καὶ τὴν εἰρωνεία του γιὰ τὴν κοσμολογία. Ἴσως βρῆκε πὼς δὲν ἄξιζε τὸν κόπο. Ὁ Πρωταγόρας καὶ ὁ Γοργίας ἀμεσώτερα. Ἐγγραφὰν τὸ τελευταῖο κεφάλαιο τῆς κοσμολογίας, ποὺ ἦταν συγχρόνως καὶ ἡ κατάλυσή της. Ὑποστήριξαν ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι σχετικὴ ἢ ὅτι δὲν ὑπάρχει καθόλου ἀλήθεια, θέσεις ποὺ ὅπως εἶδαμε εἶναι ἡ πικρὴ πείρα ἑνὸς αἰῶνα κοσμολογίας. Ὅχι πὼς ἔσκυψαν οἱ ἴδιοι στὰ κοσμολογικὰ προβλήματα ὅπωςδὴποτε, αὐτὸ δὲν θὰ τὸ μάθουμε ποτέ. Ἐσκυψαν ὅμως στὴν ἱστορία τῶν προβλημάτων καὶ στὶς λύσεις ποὺ δόθηκαν, κυρίως ἔσκυψαν πάνω στοὺς ἴδιους τοὺς κοσμολόγους. Οἱ θέσεις τους ἐκφράζουν τὴ διάχυτη ἀτμόσφαιρα δυσπιστίας καὶ ἀμφισβήτησης ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ γύρω ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ ἔρευνα, ποὺ δὲν ἔμεινε ὅμως μόνο σ' αὐτὴν ἀλλὰ ἐγινε ἀμφισβήτηση καὶ τῶν ἀξιῶν τῆς ζωῆς, ἐγινε γενικὴ ἀμφισβήτηση.

Γιὰ νὰ τοποθετήσουμε ὅμως σωστὰ μέσα στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας καὶ τὴν ἀμφισβήτηση καὶ τοὺς ἀμφισβητίες, πρέπει νὰ ὀρίσουμε μὲ σαφήνεια τίς θέσεις τους. Ὁ σχετικισμὸς ποὺ ὁ Πρωταγόρας εἰσηγεῖται δὲν βασίζεται στὴν ὄντολογία, δὲν εἶναι ὄντολογικὸς. Δὲν εἶναι συνέπεια τῆς τυχόν ἄρνησης ἑνὸς εἶναι καὶ τῆς παραδοχῆς μόνο ἑνὸς φαίνεσθαι, ὅπως γενικὰ πιστεύεται²¹, γιὰτὶ ὁ Πρωταγόρας δὲν ἐνδιαφέρεται οὔτε γιὰ τὸ εἶναι οὔτε γιὰ τὸ φαίνεσθαι. Ὁ σχετικισμὸς του εἶναι γνωσιολογικὸς καὶ πηγάζει ἀπὸ τὴν παρατήρηση τῶν ὑποκειμένων ποὺ γνωρίζουν (τὸ ὅποιοδὴποτε εἶναι ἢ φαίνεσθαι, ἀδιάφορο) καὶ τὴ διαπίστωση τῆς ἀντιφατικότητος ἢ διαφωνίας ἢ ἔστω πολυφωνίας τῶν ἀπόψεών τους: ἀφοῦ οἱ γνώμες τους διχάζονται ἐνῶ παρατηροῦν ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ ἀντικείμενο θὰ πεῖ ὅτι δὲν ὑπάρχει μία καὶ μόνη ἀλήθεια γιὰ τὸ ἀντικείμενο, θὰ πεῖ ὅτι ἡ γνώση μας εἶναι σχετικὴ. Τὸ πλατωνικὸ παράδειγμα τοῦ πνέοντος ἀνέμου ποὺ

21. Πρβλ. W. Guthrie (*A History of Greek Philosophy* III, Cambridge 1969, 186): «there was no reality behind and independent of appearances... No natural philosopher went as far as this, for it is a denial of the very meaning of physis». Καὶ Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, *Ἡ ἐννοια τῆς ἐνάργειας στοὺς ἀρχαίους Σκεπτικούς*, Θεσ/νίκη 1975, 273 ἐπ.: «Ὁ σχετικισμὸς καὶ ὁ φαινομενισμὸς τοῦ Πρωταγόρα... πίσω ἀπὸ τὸ φαινομενισμὸ τοῦ Πρωταγόρα κρύβεται ἡ ὄντολογικὴ προϋπόθεση ὅτι τὸ ὄν εἶναι αὐτὸ ποὺ φαίνεται νὰ εἶναι μέσα ἀπὸ τὸ φαινόμενο ποὺ τὸ ἀποκαλύπτει».

ἐπεξηγεῖ τὸ πρωταγορικὸ ἀπόσπασμα εἶναι σαφές: —*ἄρ' οὐκ ἐνίοτε πνέοντος ἀνέμου τοῦ αὐτοῦ ὃ μὲν ἡμῶν ῥιγῶ ὃ δ' οὐ;* —*πότερον οὖν τότε αὐτὸ ἐφ' ἑαυτοῦ τὸ πνεῦμα ψυχρὸν ἢ οὐ ψυχρὸν φήσομεν; ἢ πεισόμεθα τῷ Πρωταγόρᾳ ὅτι τῷ μὲν ῥιγῶντι ψυχρὸν, τῷ δὲ μὴ οὐ;*²² Τὸ κέντρο βάρους γιὰ τὸν Πρωταγόρα πέφτει στὰ ὑποκείμενα, γνωρίζοντα ἢ αἰσθανόμενα ἀδιάφορο, καὶ ὄχι στὸ πνεῦμα ἢ τὸ πράγμα καθαυτό. Ἔτσι δὲν ἔχει νόημα νὰ ρωτᾶμε ἂν γιὰ τὸν Πρωταγόρα —ὅπως γιὰ τὸν Δημόκριτο— τὸ χρῆμα καθαυτό εἶναι γλυκὸ ἢ πικρὸ ἢ οὐδέτερο, ἀφοῦ ὁ Πρωταγόρας δὲν παρατηρεῖ οὔτε ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ χρῆμα ἀλλὰ γιὰ τὸ γνωρίζον τὸ χρῆμα ὑποκείμενο. Οὔτε ὅμως ἔχει χροιά ψυχολογισμοῦ ἢ σκέψη του. Δὲν ἐξετάζει τὰ αἰσθήματα καὶ τὶς παραστάσεις ποὺ σχηματίζονται στὴ συνείδηση τοῦ γνωρίζοντος ὑποκειμένου, ἀλλὰ μόνο τὴ γνώμη ποὺ τελικὰ τὸ ὑποκείμενο διαμορφώνει, χωρὶς νὰ ρωτᾷ πῶς αὐτὴ διαμορφώθηκε. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Γοργίας. Δὲν ἐνδιαφέρεται οὔτε ἐκφράζει ἕναν ὄντολογικὸ μηδενισμό ποὺ ἀναιρεῖ τὸ ὄν, ὅπως τυχὸν μπορεῖ νὰ δείξει ἡ ἐπιπόλαιη ἀνάγνωση τοῦ *περὶ φύσεως*. Δὲν εἶχε οὔτε τὴν πρόθεση οὔτε τὴν ἀπαίτηση νὰ ἀρνηθεῖ στὰ σοβαρὰ τὸ ὄν καὶ νὰ ὑποστηρίξει ἕναν ὄντολογικὸ μηδενισμό. Οὔτε ὑπάρχει Ἑλληνας φιλόσοφος ποὺ νὰ εἶχε τέτοια πρόθεση, ποὺ νὰ ἀρνήθηκε ποτὲ ὅπως ὁ Berkeley καὶ ὁ Hume τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα. Πολὺ περισσότερο δὲν ὑπάρχει ἐλληνικὸς σολιψισμός, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Γοργία ἂν ὁ μηδενισμὸς του ἦταν ὄντολογικὸς — παρόλο ποὺ οἱ Εὐρωπαῖοι ἔφτασαν ἐκεῖ ἀπὸ τὸ δρόμο τοῦ ψυχολογισμοῦ, ἄγνωστον στὴν κλασικὴ τουλάχιστον Ἑλλάδα. Ὁ Γοργίας παρόλη τὴ διακήρυξη πῶς οὐδὲν ἔστι δὲν πείθει κανέναν ὅτι ἀσχολήθηκε στὰ σοβαρὰ μὲ τὸ ὄν. Καὶ αὐτὸν ὅπως καὶ τὸν Πρωταγόρα καὶ τὸν Σωκράτη δὲν τὸν ἐνδιαφέρουν τὰ *χωρία καὶ τὰ δένδρα ἀλλ' οἱ ἐν τῷ ἄστει ἄνθρωποι*²³. Ὁ μηδενισμὸς του εἶναι ἕνα πάρα πέρα βῆμα τοῦ σχετικισμοῦ τοῦ Πρωταγόρα, πάντοτε σὲ γνωσιολογικὸ ἐπίπεδο, πάντοτε βασιζόμενος στὰ γνωρίζοντα ὑποκείμενα καὶ μόνο. Ἀφετηρία του στάθηκε τὸ *οὐδεὶς ἐτέρῳ ταῦτόν ἐννοεῖ* καὶ κατάληξη τὸ *ἀνέξοιστον καὶ ἀνερμήνευτον τῷ πέλας*, ἀπ' τὸ ὁποῖο ἀρχίζει καὶ ἡ ὅλη διαδικασία τῆς ἀρνήσεως. Ὁ πέλας, ὁ συνάνθρωπος καὶ ἡ δυνατότητα ἢ ὄχι λογικῆς ἐπικοινωνίας μαζί του εἶναι τὸ κριτήριον. Αὐτὸς παίζει τὸ ἀποφασιστικὸ ρόλο, αὐτὸς καὶ μονοπωλεῖ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Γοργία.

Ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς ἐρμηνείας αὐτῆς ἔρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ ζωὴ τους. Συνεπεῖς καὶ οἱ δύο μὲ τὴ γνωσιοθεωρητικὴ τους στάση ἐνδιαφέρθηκαν σ' ὅλη τους τὴ ζωὴ γιὰ τὸ ὑποκείμενο, γιὰ τὸν συνάνθρωπο. Αὐτὸν προσπάθησαν νὰ διδάξουν ἢ νὰ πείσουν. Δὲν προσάρμοσαν τὴ θεωρία τους στίς

22. *Θεαίτητος* 152 b.

23. *Φαῖδρος* 230 d.

ἐπιταγές τῆς πρακτικῆς τους ζωῆς, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ²⁴. Ἀντίθετα οἱ πρακτικές τους δραστηριότητες διαμορφώθηκαν ἔτσι πὺ διαμορφώθηκαν, ἐπειδὴ ὑπῆρχε ὡς ὑπόβαθρο ἡ τέτοια γνωσιοθεωρητικὴ τους τοποθέτηση. Ὅχι ὅτι ὅλ' αὐτὰ ἔγιναν συνειδητὰ καὶ κατὰ χρονικὴ ἀκολουθία²⁵. Ἀπλῶς ἡ ἀμοιβαιότητα καὶ ἡ συνέπεια θεωρίας γιὰ τὴν ἀλήθεια καὶ θεωρίας γιὰ τὴν πράξη λειτούργησε αὐτονόητα, καὶ ἦταν φυσικὸ ἡ δεύτερη νὰ βασιστεῖ στὴν πρώτη, κι ὅχι νὰ ἐπιστρατευθεῖ ἡ πρώτη γιὰ νὰ στηρίξει ἐκ τῶν ὑστέρων τὴ δεύτερη. Δὲν ἦταν πολιτικοὶ οἱ Σοφιστὲς ὥστε νὰ προσπαθήσουν νὰ βροῦν θεωρητικὰ ἐρείσματα τῆς πρακτικῆς τους. Οὔτε μπορούσε νὰ ἔχει τὴ γνησιότητα καὶ τὴ δύναμη πὺ εἶχε τὸ κίνημα τῆς Σοφιστικῆς —κι αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὴν πολεμικὴ πὺ τοῦ ἔγινε— ἂν ἦταν μιὰ προσπάθεια θεωρητικῆς στήριξης τῆς πρακτικῆς δράσης. Ποιὰ σκοπιμότητα ἐξ ἄλλου θὰ ἐξυπηρετοῦσε, καὶ ποιὰ ἀνάγκη θὰ κάλυπτε μιὰ τέτοια προσπάθεια; Ἄς δοῦμε ὅμως πῶς μπορεῖ νὰ λειτούργησε ἡ ἀμοιβαιότητα πὺ παραπάνω ἀναφέραμε.

Ἄν ἡ ἀλήθεια γιὰ τὸ ὄν εἶναι σχετικὴ καὶ καθένας μπορεῖ νὰ ἔχει τὴ γνώμη του γι' αὐτήν, ὅπως τὴν εἶχε ὁ Ἡράκλειτος κι ὁ Παρμενίδης, τότε πολὺ περισσότερο εἶναι σχετικὴ ἡ ἀλήθεια γιὰ τὶς ἀνθρώπινες πράξεις καὶ ἀξίες. Κι ἀκόμα, ἂν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἱκανοὶ γιὰ τὴν ἀλήθεια, ὅπως διακηρύσσει τὸ μέτρον ἄνθρωπος τοῦ Πρωταγόρα εἶναι ἱκανοὶ καὶ γιὰ τὴν πράξη, καὶ γιὰτὶ ὅχι καὶ γιὰ τὰ πράγματα τῆς πόλεως, τὰ κοινὰ, τὰ ὅποια καὶ ρυθμίζουν οἱ ἴδιοι κατὰ τὸ δοκοῦν. Εἶναι ἱκανοὶ ὅμως σημαίνει ἔχουν ἐκ φύσεως τὴ δυνατότητα, ἂν βέβαια πάρουν τὴν κατάλληλη παιδεία. Αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι πὺ ἐπαγγελόταν ὁ Πρωταγόρας, νὰ κάνει τοὺς νέους ἱκανοὺς εἰς τὸ πράττειν τὰ τῆς πόλεως, νὰ τοὺς διδάξει τὴν πολιτικὴ τέχνη. Καὶ δὲν ἔρχεται σὲ ἀντίφαση τὸ ἐπάγγελμα τοῦ δασκάλου μὲ τὸ σχετικισμό τῆς ἀλήθειας, ὅπως ὑποστήριζε ὁ Πλάτων, γιὰτὶ ἀπλούστατα ὁ πρωταγορι-

24. Πρβλ. καὶ Guthrie III, 181 σημ. 3.

25. Ἡ ἄποψη ὅτι μπορούμε νὰ βροῦμε μιὰ χρονικὴ ἐξέλιξη στὶς ιδέες τοῦ Γοργία ὅπως αὐτὲς ἐκφράζονται στὰ γραπτά του ὑπάρχει ἤδη στὸν Diels (371 ἐπ.) καὶ μοιάζει πολὺ λογικὴ: ὁ Γοργίας ὡς φυσικὸς διατυπώνει τὴ θεωρία τῶν πόρων, ὡς φιλόσοφος γράφει τὸ περὶ φύσεως, δείγμα ἐσωτερικῆς κρίσης καὶ θεωρητικῆς ἀμφισβήτησης, ἡ ὁποία τελικὰ νικάει μέσα του καὶ τὸν κάνει ν' ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴ φιλοσοφία καὶ νὰ ἀφοσιωθεῖ στὴ ρητορικὴ. Δὲν εἶναι ὑποχρεωτικὸ ὅμως νὰ τοποθετήσουμε μὲ κάθε αὐστηρότητα τὸ περὶ φύσεως στὴ δεύτερη περίοδο, ὅπως ὁ Diels, οὔτε μπορούμε νὰ εἴμαστε σίγουροι γιὰ τὴ σειρά πὺ ἀκολούθησαν μέσα του οἱ διαδικασίες. Μπορεῖ νὰ πέρασε ἀπὸ τὶς φάσεις αὐτὲς χωρὶς αὐτὸ νὰ φάνηκε πρὸς τὰ ἔξω, γι' αὐτὸ καὶ κυρίως εἶναι γνωστός ὡς ρήτορας. Τίποτε δὲν ἀποκλείει τὸ περὶ φύσεως νὰ τὸ ἔγραψε στὴν τρίτη κατὰ Diels περίοδο. Δὲν μπορούσε τάχα, ἂν καὶ ρήτορας τότε, νὰ πεῖ τὸ λόγο του γιὰ τὴ φιλοσοφία; Ἀντίθετα εἶναι πολὺ πιθανό, ἀφοῦ εἶχε ἀφοσιωθεῖ στὴ ρητορικὴ, ἀφοῦ εἶχαν ὅλα κατασταλάξει μέσα του, τότε νὰ ἔγραψε τὸ περὶ φύσεως, τὴν καταδίκη τῆς φιλοσοφίας.

κὸς δάσκαλος δὲν ἔρχεται σὰν αὐθεντία νὰ διδάξει τὴ μία καὶ μοναδικὴ ἀλήθεια, ἀλλὰ σὰν συμβουλάτορας ποὺ βοηθάει καὶ καθοδηγεῖ τὸ νέο νὰ βρεῖ τὴ δική του ἀλήθεια καὶ τὸ δικό του δρόμο — ὁ σωκρατικὸς δάσκαλος μὲ τὸ οὐδὲν οἶδα εἶναι πολὺ πιὸ κοντὰ στὸν πρωταγορικὸ παρὰ τὶς ἀντίθετες διαβεβαιώσεις τοῦ Πλάτωνα, ὁ ὁποῖος τελικὰ μᾶς δείχνει τὰ πρόσωπα μέσ' ἀπὸ τὸν δικό του καθρέφτη. Ὁ ρόλος τοῦ δασκάλου, τοῦ ρήτορα καὶ τοῦ σοφοῦ εἶναι γιὰ τὸν Πρωταγόρα συμβουλευτικὸς²⁶ ὃχι ρυθμιστικὸς, ὅπως γιὰ τὸν Πλάτωνα. Ἐξ ἄλλου μέσα στὴ δημοκρατικὴ Ἀθήνα — καὶ εἶναι προϋπόθεση τῆς παρουσίας τῶν Σοφιστῶν ἢ δημοκρατικὴ Ἀθήνα — δάσκαλοι ὑπῆρχαν πολλοί, μποροῦσε κανεὶς νὰ διαλέξει. Δὲν ὑπῆρχε ἀποκλειστικότητα καὶ μονοπώληση τῶν γνώσεων καὶ τῶν ἀξιῶν, ὅπως μέσα στὴν πλατωνικὴ πολιτεία, ἀλλὰ πλουραλισμὸς καὶ ἐλεύθερη ἐπιλογή. Ὅλα καὶ ὅλους τὰ δοκίμαζε καὶ τὰ ἔκρινε τὸ κοινῇ δόξαν, τὸ μεγάλο αὐτὸ δοκιμαστήρι ποὺ ὁ Πλάτων τὸ ἀρνῆθηκε, ἐνῶ ὁ Πρωταγόρας τὸ θεωροῦσε σὰν τὸ μοναδικὸ ἀντίβαρο τῆς ἀναμφισβήτητης σχετικότητας.

Ὁ Γοργίας πάλι εἶπε πὼς ἂν τόσοι σοφοὶ καὶ σπουδαῖοι ἄνδρες, ὅπως οἱ Προσωκρατικοί, δὲν μπόρεσαν νὰ καταλάβουν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ νὰ μᾶς δώσουν κι ἐμᾶς νὰ καταλάβουμε κάτι ποὺ ὑπάρχει, κάτι ποὺ εἶναι ὄν, σημαίνει πὼς αὐτὸ δὲν ὑπάρχει καθόλου. Ἄν ὅμως δὲν ὑπάρχει τὸ ὄν δὲν ὑπάρχει καὶ ἀληθινὴ γνώμη γι' αὐτό. Ὑπάρχουν μόνο γνώμες, καὶ ὁ καθένας, ἀνάλογα μὲ τὶς ἱκανότητές του, μπορεῖ νὰ πείσει τοὺς ἄλλους, μπορεῖ νὰ πάρει τοὺς ἄλλους μὲ τὸ μέρος του πείθοντάς τους μὲ τὸ λόγο. Ἐναν λόγο ὅμως ποὺ δὲν προϋποθέτει ἀντιστοιχία μὲ τὰ πράγματα, ποὺ εἶναι ἀποκομμένος ἀπὸ τὰ πράγματα, καὶ ὃχι μόνον ἀπ' αὐτά. Στὸν Γοργία ὁ λόγος μοιάζει ἀποκομμένος κι ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν λέγοντα. Ἀποκτᾷ αὐτοτέλεια περίεργη, αὐτάρκεια καὶ αὐτοδυναμία, παντοδυναμία νὰ πεῖ κανεὶς. Μὲ τὶς παρηχήσεις του, τὰ πάρισα, τὰ ὁμοιοτέλευτα, τὶς μεταφορὲς καὶ τὶς ἀλληγορίες τοῦ ὁ λόγος πλάθεται, ζυγιάζεται, αὐτοβεβαιώνεται, γίνεται *δυνάστης μέγας*. . . δύναται καὶ φόβον παῦσαι καὶ λύπην ἀφελεῖν καὶ χαρὰν ἐνεργάσασθαι καὶ ἔλεον ἐπευξῆσαι²⁷.

Γιὰ τὸν H. Gomperz (96) εἶναι ἀκατανόητο ὅτι ὁ Γοργίας ἀρνεῖται τὴν ἀντιστοιχία λόγου καὶ πράγματος ἐνῶ σ' ὅλη του τὴ ζωὴ ἀσκεῖ τὴ Ρητορικὴ. Κι ὅμως εἶναι ἔτσι. Καὶ ἀκριβῶς τὸ οὐδὲν ἔστι εἶναι ἡ ἀπαραίτητη προϋπόθεση τῆς ρητορικῆς. Μόνο ἂν δὲν ὑπάρχει ἀλήθεια, καὶ μόνον τότε, δημιουργεῖται χῶρος γιὰ τὴν πειθῶ. Μόνο ἂν δὲν ὑπάρχουν ἠθικὲς ἀξίες δικαιολογοῦνται πράξεις σὰν τοῦ Παλαμήδη καὶ τῆς Ἑλένης. Ὁ Γοργίας δὲν διστάζει νὰ μᾶς πείσει ὅτι ἡ Ἑλένη δὲν ἔσφαλε καὶ ὅτι ὁ Παλαμήδης

26. Πρβλ. καὶ Πλάτωνος *Θεαίτητος* 167.

27. VS 82, B 11 (8).

δὲν ἔκανε κακὴ πράξη, γιατί δὲν πιστεύει ὅτι ὑπάρχουν σφάλματα ἢ κακὲς πράξεις. Ὑπάρχουν μόνο ἀπόψεις καὶ τρόποι πειθοῦς, ὑπάρχει τέλος ὁ καιρός, τίποτ' ἄλλο. Γελάει ὅταν ἀκούει πῶς ἄλλοι διδάσκουν τὴν ἀρετὴ²⁸. Αὐτὸς δὲν ἔχει νὰ διδάξει τίποτ' ἄλλο, οὔτε καὶ χρειάζεται στὴ ζωὴ τίποτ' ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τέχνη τῆς πειθοῦς. Μὲ τὸν Γοργία ξεχύλισε τὸ ποτήρι τῆς θεωρητικῆς ἀπαισιοδοξίας, ξεγράφηκαν ὅλες οἱ ἀλήθειες καὶ ὅλες οἱ ἀξίες, δὲν ὑπάρχει καλὸ καὶ κακό, ἀληθινὸ καὶ ψεύτικο, ἀρετὴ καὶ κακία —χωρὶς ὅμως πίκρα καὶ τὴν πομπώδη ἀπόγνωση τοῦ καιροῦ μας. Τὸ μόνο ποὺ ἀπομένει στὸν ἄνθρωπο, καταφυγὴ καὶ καμάρι του, ὁ λόγος, καὶ ἡ αἰσθητικὴ τοῦ λόγου. Ὁ Γοργίας εἶναι ἕνας «ἐστὲτ» γενικὰ καὶ ἰδιαίτερα τοῦ λόγου²⁹. Εἶναι συνεπαρμένος ἀπὸ τὴ δύναμη καὶ τὴ γοητεία του. Θαυμάζει τὸ γεγονὸς τοῦ λόγου καὶ τὴ διαδικασία τοῦ πείθειν. Θαυμάζει καὶ ἀπορεῖ, πῶς ἡ τέχνη τοῦ πείθειν πάντα ὑφ' αὐτῇ δοῦλα δι' ἐκόντων ἀλλ' οὐ διὰ βίας ποιεῖται³⁰. Ὅ,τι δὲν μπορεῖ πιά στὸν αἰῶνα τοῦ ἐλληνικοῦ διαφωτισμοῦ νὰ πετύχει ἡ βία τὸ πετυχαίνει ἡ πειθώ, σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα, καὶ στὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ: *εἰσελθὼν παρὰ τινα τῶν καμνόντων οὐχὶ ἐθέλοντα ἢ φάρμακον πιεῖν ἢ τεμεῖν... οὐ δυναμένου τοῦ ἱατροῦ πείσαι, ἐγὼ ἔπεισα, οὐκ ἄλλη τέχνη ἢ τῇ ῥητορικῇ, ἀλλὰ καὶ στὴ δημόσια: ἐν δικαστηρίῳ... ἐν βουλευτηρίῳ... ἐν ἐκκλησίᾳ... ἐν συλλόγῳ παντὶ... δοῦλον μὲν ἔξεις τὸν ἱατρόν, δοῦλον δὲ τὸν παιδοτρίβην· ὁ δὲ χρηματιστὴς... ἀναφανήσεται χρηματιζόμενος οὐχ αὐτῷ, ἀλλὰ σοὶ τῷ δυναμένῳ λέγειν καὶ πείθειν τὰ πλήθη*³¹. Γι' αὐτὸ ὁ Γοργίας ἐτίμησε τόσο τὴ ρητορικὴ καὶ τῆς ἀφιέρωσε τὴ ζωὴ του ὁλόκληρη.

28. Πλάτωνος *Μένων* 95 c.

29. Ὅλο του τὸ ἔργο εἶναι μιὰ ἀπόδειξη τοῦ ἰσχυρισμοῦ αὐτοῦ. Στὸ *Ἑλένης ἐγκώμιον* ἀξίζει νὰ προσέξουμε τὴν ἰδιαίτερα μεγάλη ἔκταση ποὺ παίρνει ἡ ἀνάπτυξη τῆς δεύτερης ἀπὸ τὴς τέσσερις αἰτίες, ὅπως τὴς λέει, τῆς ἀρπαγῆς τῆς Ἑλένης, ὅτι δηλαδὴ πεισθεῖσα καὶ ἀπατηθεῖσα τῷ λόγῳ φεύγει γιὰ τὴν Τροία ἢ Ἑλένη. Γιὰ τὴν προσήλωσή του στὴν αἰσθητικὴ ἀξία τοῦ λόγου χαρακτηριστικὰ εἶναι δύο ἀνέκδοτα ποὺ παραδίδει ὁ Ἀθηναῖος: λέγεται δὲ ὡς καὶ ὁ Γοργίας αὐτὸς ἀναγνὼς τὸν ὁμώνυμον αὐτῷ διάλογον πρὸς τοὺς συνήθεις ἔφη: «ὡς καλῶς οἶδε Πλάτων ἱαμβίζειν». Ἑρμιππος δὲ ἐν τῷ περὶ Γοργίου: «ὡς ἐπεδήμησε, φησί, ταῖς Ἀθήναις Γοργίας μετὰ τὸ ποιήσασθαι τὴν ἀνάθεσιν τῆς ἐν Δελφοῖς ἐαυτοῦ χρυσῆς εἰκόνης· εἰπόντος τοῦ Πλάτωνος ὅτε εἶδεν αὐτόν· «ἦκει ἡμῖν ὁ καλός τε καὶ χρυσοῦς Γοργίας», ἔφη ὁ Γοργίας, «ἦ καλόν γε αἱ Ἀθῆναι καὶ νέον τοῦτον Ἀρχίλοχον ἐννέοχασιν» (Sofisti II, σ. 22). Ὁ Γοργίας δηλαδὴ δὲν ἔδωσε σημασία οὔτε στὸ περιεχόμενο τοῦ διαλόγου οὔτε στὸ πείραγμα τοῦ Πλάτωνα, δὲν ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὴν οὐσία, στάθηκε μόνο στὴ μορφή τοῦ λόγου καὶ στὴν τέχνη τοῦ Πλάτωνα.

30. Πλάτωνος *Φίληβος* 58 b.

31. Πλάτωνος *Γοργίας* 456 b καὶ 452 e. Εἶναι σὰν μιὰ ἔμμεση ἀπάντηση στὴν ἔγνοια τοῦ Ξενοφάνη: τώρα πιά ἡ ἀγαθὴ σοφίη (πόσο ἀγαθὴ εἶναι δὲν ἐνδιαφέρει τὸν Γοργία) προκρίνεται καὶ νικᾷ τὴν ῥώμη, καὶ εἶναι αὐτὴ ποὺ πιαίνει μυχοὺς πόλεως (VS 21, B 2).

ERKENNTNISTHEORETISCHE ANSICHTEN DER SOPHISTEN

Zusammenfassung.

Die Vorsokratiker haben oft Zweifel über die Möglichkeit einer absoluten Wahrheitserkenntnis geäußert und die Unvollkommenheit der Erkenntnisfähigkeit des Menschen anerkannt. Sie haben aber nie den Versuch aufgegeben, die Wahrheit zu finden und das Seiende zu bestimmen. Außerdem stützen sich ihre Feststellungen allein auf die Betrachtung des Objektes, des Seienden; mit dem erkennenden Subjekt haben sie sich überhaupt nicht beschäftigt. Im Gegensatz erforschen die Sophisten nicht das Objekt selbst, sondern die von verschiedenen Subjekten darüber formulierten Theorien. Unter Einbeziehung der Theorien von den Subjekten bzw. den Vorsokratikern kommen die Sophisten auf ihre eigene, hauptsächlich pessimistische, erkenntnistheoretische Ergebnisse.

Protagoras beginnt sein Werk *Ἀλήθεια ἢ Καταβάλλοντες* mit dem bekannten und immer noch schwer interpretierbaren Satz *πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος*. Trotz aller Meinungsverschiedenheit hinsichtlich der Interpretation des Satzes, bleibt es unbestreitbar, daß mit dem protagoreischen Satz die Erkenntnis subjektiviert und folglich relativiert wird. Darüber stimmen auch die zwei ältesten Erklärer des Protagoras, nämlich Plato und Aristoteles, überein. Letzterer untersucht sogar die Gründe, die Protagoras zu seinem Ansatz geführt haben: *ἐλήλυθεν ἡ ἀρχὴ τῆς ὑπολήψεως ταύτης ἐκ τῆς τῶν φυσιολόγων δόξης... ἐκ τοῦ μὴ ταῦτὰ περὶ τῶν αὐτῶν ἅπαντας γινώσκειν*. Die entgegengesetzten Meinungen der Vorsokratiker sind also diejenigen, die Protagoras zur Relativierung der Wahrheitserkenntnis geführt haben.

Gorgias stellt seine Grundposition schon mit dem Titel seines Werkes klar: *Περὶ φύσεως ἢ περὶ τοῦ μὴ ὄντος*. Er macht die Physis und das Nicht-Seiende gleich; beide existieren nicht, es existiert nichts. Die Antiken haben das Werk des Gorgias als Verneinung des Seienden oder des Kriteriums betrachtet, die meisten von den modernen Forschern sprechen über einen Nihilismus oder im allgemein Verneinung der Philosophie. Besonders einleuchtend sind die einführende Bemerkungen des Anonymus, der außer Sextus das Werk überliefert hat: Gorgias ist zum *οὐδὲν ἔστι* gelangt *συνθεὶς τὰ ἑτέροις εἰρημένα, ὅσοι περὶ τῶν ὄντων λέγοντες τὰναντία... ἀποφαίνονται αὐτοῖς, οἱ μὲν ὅτι ἐν καὶ οὐ πολλά, οἱ δὲ αὖ ὅτι πολλά καὶ οὐχ ἐν* usw. Es ist offenbar, daß sich Gorgias, genau wie Protagoras, auf den Vorgang und die Meinungsverschiedenheit der Vorsokratiker gestützt hat, um auf das Verneinen des Seiendes, des Objektes der Erkenntnis zu kommen.

Die grundlegenden erkenntnistheoretischen Thesen der älteren Sophisten sind also: Subjektivismus oder Relativismus (Protagoras) und Nihilismus (Gorgias). Es gibt jedoch weder im ersten, noch im zweiten Fall eine ontologische Grundlage. Der protagoreische Relativismus ist nicht ontologisch, sondern erkenntnistheoretisch; er ist nicht die Folge etwa der angeblichen Verleugnung eines Seins und der Annahme nur eines Scheinens, denn Protagoras interessiert sich weder für das Sein noch für das Scheinen, sondern nur für die urteilenden Subjekte, die irgendeinas Sein oder Scheinen erkennen. Da nun die Meinungen der Subjekte verschiedenartig oder kontradiktorisch sind—obwohl alle denselben Gegenstand betrachten—, kann, nach Protagoras, eine absolute Wahrheit über den Gegenstand nicht existieren, unsere Erkenntnis darum bleibt also subjektiv und relativ. Andererseits bildet der gorgianische Nihilismus einen weiteren Schritt über den protagoreischen Relativismus hinaus. Mit dem Werk *Περὶ φύσεως* hatte Gorgias weder die Absicht noch den Anspruch, ernstlich das Seiende zu verneinen und einen ontologischen Nihilismus zu gründen, er interessierte sich auf jeden Fall nicht für derartiges. Sein Ausgangspunkt —und ständiges Interesse— sind die Subjekte gewesen; da es aber keine logisch mitteilende Kommunikation zwischen ihnen besteht: οὐδεὶς ἑτέρῳ ταῦτόν ἐννοεῖ, negiert Gorgias die Wahrheitserkenntnis und folglich den Gegenstand der Erkenntnis, das Seiende. Sein Nihilismus hat also nichts mit der Ontologie —wie es scheint—, sondern nur mit der Erkenntnistheorie zu tun, er ist erkenntnistheoretisch.

Athen

G. Alatzoglou-Themelis